

CZU: 342.1/7

DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.5113031>

„ANTAGONISMUL” ÎN CADRUL TEORIEI VOLITIVE A APARIȚIEI STATULUI ÎNTRE IDEILE ELABORATE DE TH.HOBBS, J.LOCKE ȘI J.J. ROUSSEAU ȘI IMPACTUL LOR ASUPRA CONTEMPORANEITĂȚII

Alexandru ARSENI, Veronica POZNEACOVA

Universitatea de Stat din Moldova

Prezentul articol reprezintă un studiu dedicat operelor lui Thomas Hobbes, John Locke și Jean-Jacques Rousseau, care sunt autorii teoriei volitive a apariției statului. Prin tratatul *Leviathanul* sau Materia, forma și puterea unei comunități ecleziastice și civile*, Thomas Hobbes a contribuit la fundamentarea și dezvoltarea monarhiei absolute; John Locke, prin lucrările sale *Două tratate despre cârmuire și Scrisoare despre toleranță*, a fundamentat conceptul liberalismului politic, iar și Jean-Jacques Rousseau, prin lucrarea sa *Despre Contractul Social sau Principiile Dreptului Politic*, care reprezintă chintesența ideilor politice ale acestui gânditor, din contra, a susținut ideile democratice, formulând conceptul drepturilor naturale și inalienabile ale omului. Studiul comparativ al doctrinelor marilor filosofi ne dă posibilitate să evidențiem dezvoltarea pe parcursul istoriei a ideilor absolutiste, liberale și democratice, precum și a conceptelor suveranitatea statului și drepturile omului, iar realizarea teoriei volitive a apariției statului dezvoltate de Thomas Hobbes, John Locke și Jean-Jacques Rousseau ne dă posibilitate să evidențiem atât tendințe autoritare, cât și democratice în societatea contemporană.

Cuvinte-cheie: contract social, apariția statului, societate, drepturile omului, Constituție, stat, puterea de stat.

THE “ANTAGONISM” IN THE VOLUNTARY THEORY OF STATE EMERGENCE OF THOMAS HOBBS, JOHN LOCKE AND JEAN-JACQUES ROUSSEAU

This article is a study dedicated to the works of Thomas Hobbs, John Locke and Jean-Jacques Rousseau, who are the authors of the voluntary theory of the state emergence. The main purpose of this article is to analyse the voluntary theory of state emergence on the one hand, through the prism of the political and philosophical doctrine of great thinkers and on the other hand, through the prism of the practical implementation of this theory. In his treatise *Leviathan or The Matter, Forme and Power of a Commonwealth Ecclesiasticall and Civil*, Thomas Hobbes promotes and develops the ideological base of absolute monarchy. John Locke, through his *Two Treatises of Government* and *A Letter Concerning Toleration*, justified the concept of political liberalism. Jean-Jacques Rousseau, in his work *The Social Contract or, Principles of Political Rights*, which is the quintessence of the thinker's political ideas, promotes democratic ideas by formulating the concept of natural and inalienable human rights. A comparative study of these great philosophers' doctrines allows us to emphasize the development of absolutist, liberal and democratic ideas, as well as the concept of state sovereignty and human rights. The implementation of the idea of the social contract, developed by Thomas Hobbes, John Locke and Jean-Jacques Rousseau, gives us the opportunity to highlight both authoritarian, liberal and democratic trends in the modern society.

Keywords: social contract theory, the origin of the state, society, human rights, Constitution, state, state power.

Introducere

Teoria contractului social își trage rădăcinile încă din Grecia Antică, fiind pentru prima dată formulată de Platon în *Dialogul Criton* [2], însă o dezvoltare mai amplă a acestei teorii este legată de numele unor mari personalități ale gândirii umane, cum ar fi Thomas Hobbes, John Locke, Jean-Jacques Rousseau [3, p.67]. Teoria contractului social se bazează pe două idei fundamentale, una dintre care constă în condiția primară a existenței umane reprezentată prin starea naturală, caracterizată prin faptul că în cadrul ei indivizii, în lipsa unei autorități superioare constituite, înzestrată cu putere de a le impune comandamentele sale, trăiau în raporturi de deplină independență unii față de alții. Astfel concepută, starea naturală se traducea, după unii (Hobbes), într-un război al tuturor împotriva tuturor, în timp ce pentru alții (Pufendorf, Locke, Jean-Jacques Rousseau) ea a însemnat o epocă a libertății și egalității. Pe de altă parte, după unii adepți ai școlii *ius-naturaliste*, omul în starea sa naturală se bucură de o libertate totală și de dreptul nelimitat de a-și însuși tot ceea ce îl ispătea (Thomas Hobbes sau Jean-Jacques Rousseau). Alții credeau, însă, că în starea naturală conduita oamenilor a fost guvernată de legile naturii, impuse de voința divină prin intermediul rațiunii [4, p.66]. Trebuie să remarcăm faptul că fiecare dintre acești gânditori a prelucrat, a modificat, a introdus anumite particularități în teoria

* Leviathan este numele unui monstru biblic; pătruns în limbajul current, acest nume înseamnă ceva colosal și monstrous. La Hobbes, Statul – Leviathan apare ca un monstru pe al cărui carapace sunt aglutinați oamenii cu spade într-o mână și crucea în cealaltă [1, p.53].

respectivă, iar adoptarea aceluiași punct de plecare a dus la puncte de sosire absolut diferite [5, p.20-21], ceea ce ne arată dezvoltarea atât a gândirii politice, cât și a conceptelor de suveranitate și putere de stat. Importanța teoriei respective se manifestă prin faptul că aceasta stă la baza tuturor constituțiilor scrise, fiind, în același timp, și o sursă de inspirație pentru Marea Revoluție Franceză, care a culminat cu adoptarea la data de 26 august 1789 a Declarației drepturilor omului și ale cetățeanului, prin care în Franța au fost puse bazele democrației moderne.

Scopul: În rezultatul cercetării ideilor politice promovate de Thomas Hobbes, John Locke și Jean-Jacques Rousseau ne-am pus drept scop analiza teoriei contractului social atât prin prisma doctrinei politice și filosofice a marilor gânditori, cât și prin prisma implementării acesteia în practică.

Obiectivele: În acest context am trasat următoarele obiective:

- a) A identifica esența teoriei contractului social în viziunea lui Thomas Hobbes, John Locke și Jean-Jacques Rousseau.
- b) A determina deosebirea dintre conceptele promovate de marii filosofi.
- c) A examina esența și importanța conceptului „drepturile omului” în cadrul teoriei respective.
- d) A determina premisele care au stat la baza apariției statului, determinând trecerea de la societatea prestatală la cea organizată statal, formulate de Thomas Hobbes, John Locke și Jean-Jacques Rousseau.
- e) A examina importanța teoriei contractului social în cadrul științei dreptului, în general, și a dreptului constituțional, în particular.

I. Originile contractului social în viziunea lui Thomas Hobbes

Considerăm oportun să începem analiza teoriei contractului social elaborate de Thomas Hobbes pornind de la faptul că filosoful englez a trăit în perioada marilor transformări [6, p.152, 155] politice și sociale, care s-au manifestat prin declanșarea războiului civil dus de Parlament împotriva partizanilor regelui, victoria lui Cromwell, abolirea monarhiei și decapitarea regelui Carol I Stuard, ce au însemnat dezlănțuirea unei anarhii incontroleabile. Toate acestea i-au sugerat lui Hobbes ideea întoarcerii la „starea naturală a umanității” [1, p.53]. Respectiv, datorită evenimentelor care au pregătit revoluția burgheză din 1648, problemele politice au fost pentru filosof de mare actualitate și chiar de urgență [*Ibidem*]. Problema centrală a cercetărilor politico-juridice ale acestui autor reprezintă posibilitatea depășirii violențelor sociale și salvarea (păstrarea) statului [7, p.92]. Rezumând ideile filosofice elaborate de Thomas Hobbes, întregă activitate umană are numai două impulsuri: căutarea plăcerii și evitarea durerii, iar toate sentimentele umane sunt simple metamorfoze ale egoismului: principalele sunt dorința, aversiunea și teama. Cu aceste ființe care se îngrijesc fiecare de sine însăși societatea nu poate fi naturală și Thomas Hobbes pornește în căutarea circumstanțelor în care s-a produs nașterea societății, punând la bază principiul utilitarismului prin care depășește simpla doctrină – cirenaică – a plăcerilor. Societatea va fi bună pentru că va fi utilă; la originea ei stă contractul social – teorie care va domina filosofia politică și juridică din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea [1, p.53].

La elaborarea teoriei sale, care mai este numită teoria „liberalismului moral” [4, p.173], Thomas Hobbes pornește de la considerația că omul nu este sociabil de la natură, el este în mod natural egoist, caută numai binele său propriu, este insensibil față de acel al altora [8, p.85]. Fiecare urmărește exclusiv propriul avantaj, fără să ia în considerare avantajul celorlalți și fără a recunoaște vreo limitare a drepturilor sale [9, p.47]. Dacă omul ar fi privit ca guvernat numai de natura sa, ar trebui să se recunoască drept inevitabil un război permanent între fiecare individ și semenii săi, pentru că fiecare caută să aibă un folos în detrimentul celorlalți [8, p.85]. Respectiv, omul, care este prin natura sa rău, mai rău decât animalele, dominate de legea junglei, plin de agresivitate și ticăloșie, devine lup pentru om, afirmă Thomas Hobbes, preluând vechiul adagiul latin formulat de Plaut: „*homo homini lupus*” [1, p.54], iar condiția omului, așa cum era ea în starea de natură înainte de a intra în viața socială, este un „*bellum omnium contra omnes*” [8, p.85], adică un război al tuturor împotriva tuturor. Referindu-ne la aspectul istoric al războiului permanent descris de Thomas Hobbes trebuie să remarcăm faptul că acest concept reprezintă o aluzie la Războiul Civil Englez, care a avut loc în anii 1642-1651, reprezentând o serie de conflicte armate și manevre politice între susținătorii Parlamentului („Roundheads”) și regaliști („Cavaliers”), în special în ceea ce privește guvernarea Angliei. Războiul s-a încheiat cu victoria parlamentarilor în bătălia de la Worcester, la 3 septembrie 1651. Războaiele respective au avut un impact asupra sistemului constituțional al Angliei, stabilind precedentul prin care un monarh al englezilor nu poate guverna fără consimțământul Parlamentului, deși ideea unui parlament ca putere conducătoare a Angliei a fost stabilită legal doar în timpul Revoluției Glorioase din 1688, importanța căreia s-a manifestat prin trecerea de la monarhie absolută la monarhie parlamentară. Ca urmare a acestei revoluții a fost adoptat Bilul drepturilor, act care a

reglementat drepturile fundamentale ale omului, stipulând libertatea cuvântului, opiniei, a exprimării, libertatea religioasă și, nu în ultimul rând, cea politică. Prin adoptarea actului respectiv tuturor cetățenilor le-au fost acordate drepturi exclusiv politice, care s-au afirmat prin reglementarea alegerilor libere a membrilor Parlamentului. Plus la aceasta, importanța Revoluției Glorioase se manifestă prin stipularea principiului separației puterilor de stat, mai exact – a puterii executive și a celei legislative prin reglementarea atribuțiilor monarhului, care trebuie să fie exercitate în strictă conformitate cu legea, șeful statului neavând dreptul să suspende sau să elibereze anumite persoane de la respectarea legilor. Respectiv, Legea devine mai presusă decât puterea monarhului, care este obligat să se supună întocmai actelor adoptate de Parlament, iar orice încălcare a atribuțiilor monarhului limitate de Parlament este ilegală. Ca urmare, Parlamentul reprezintă un organ care garantează respectarea drepturilor și libertăților fundamentale ale omului, a bunăstării națiunii, fără a admite careva derogări de la respectarea acestora, care pot duce la instaurarea regimului autoritar. Bilul drepturilor reglementează și instituția care în dreptul constituțional contemporan este cunoscută sub denumirea de imunitatea deputaților, fiind o garanție suplimentară a independenței acestora [10]. Trebuie să remarcăm faptul că Revoluția Glorioasă a remarcat trecerea de la suveranitatea monarhului la suveranitatea populară, întruchipând în același timp și conceptul legitimității puterii de stat, aceasta fiind încredințată de popor monarhului ales, care s-a obligat să acționeze în conformitate cu voința poporului, respectând drepturile fundamentale ale acestuia din urmă. Observăm că conceptul promovată de Thomas Hobbes, care considera că întreaga putere de stat trebuie să fie concentrată în mâinile unui monarh puternic, în realitate a eșuat, dând locul regimului politic democratic bazat pe respectarea drepturilor fundamentale ale omului, fiind introdus conceptul drepturilor inalienabile ale omului, ceea ce denotă că oamenii tind spre libertate, nu însă spre ordine care se datorează conducerii statale puternice, spre asigurarea respectării drepturilor, ci nu spre pseudostabilitate asigurată de puterea statală centralizată și concentrată în mâinile unei singure persoane. Respectiv, Revoluția Glorioasă reprezintă victoria libertății asupra despotismului, a Legii asupra puterii arbitrare.

Plus la aceasta, Thomas Hobbes, creând teoria volitivă a apariției statului, ajunge să fundamenteze și să legitimizeze monarhia absolută, ceea ce se bazează pe situația politico-socială în care a trăit Hobbes. Gândirea politică în acea perioadă de timp a fost dominată de idei absolutiste, care s-au manifestat atât în filosofia dreptului, cât și în activitatea principilor Angliei și ai Franței. Un exemplu clar în acest sens ne poate servi domnia Elizavetei I (1558-1603) din dinastia Tudorilor, care a reprezentat un punct culminant în procesul dezvoltării absolutismului britanic, ceea ce s-a manifestat atât în relațiile ei cu Parlamentul, cât și în cadrul politicii reginei față de Biserica catolică, ea restaurând Biserica anglicană și devenind conducătorul statului și al bisericii [11]. Cu privire la activitatea lui Henrich IV, care a fost regele Franței între 1589 și 1610, trebuie să remarcăm faptul că acesta este considerat fondatorul monarhiei absolute în Franța. În timpul domniei Henrich IV a introdus următoarele schimbări: regele a limitat competența Sfatului Regal în domeniul politicii naționale și a celei internaționale, transmitând aceste prerogative unui organ nou-creat format dintr-un număr mic de persoane de încredere; a fost reorganizat sistemul administrativ-financiar și creat un sistem centralizat biurocratic; regele a întreprins nenumărate încercări de a limita sau nimici independența judecătorilor Curților Supreme în activitatea acestora; el a introdus schimbări în sistemul de impozitare majorând impozitul pe pământ și micșorând cel plătit de țărani, ceea ce a dus, în ultimă instanță, la majorarea impozitelor indirecte (de exemplu, la sare). Plus la aceasta, Henrich IV nu a convocat Statele Generale, ceea ce a dus la creșterea puterii monarhului [12]. Concluzionând cele expuse mai sus, putem afirma că scopul principal al regelui respectiv era să concentreze în mâinile sale întreaga putere de stat, chiar și puterea judecătorească, iar perioada de domnie a lui Henrich IV se apropie de Leviatanul lui Thomas Hobbes, monarhul reușind să creeze un stat puternic care are grijă de cetățenii săi, ceea ce s-a manifestat, de exemplu, prin micșorarea impozitelor, dezvoltarea economiei, construirea drumurilor [13]. Însă, întreaga putere de stat era concentrată în mâinile principelui, care a făcut tot posibilul pentru fundamentarea monarhiei absolute și micșorarea rolului altor organe statale, iar Franța începutului secol al XVII-lea a putut fi un bun exemplu al statului în care a fost instaurată monarhia absolută, care putea fi folosită ca bază în crearea teoriei contractului social a marelui filosof.

Revenind la analiza teoriei elaborate de Thomas Hobbes, un aspect crucial al contractului social descris de marele filosof reprezintă faptul că toți oamenii sunt egali atât din punct de vedere fizic, cât și din cel al capacității intelectuale. Respectiv, anume egalitatea este numită de filosof cauza războiului permanent al tuturor împotriva tuturor, fiindcă egalitatea în capacități creează egalitate în speranța dobândirii scopului tuturor oamenilor manifestat prin dorința de a-și păstra viața și a obține plăceri. Referindu-ne la relațiile sociale în

cadru societății respective, observăm starea de neîncredere reciprocă care generează apariția războiului, gânditorul formulând trei premise ale apariției acestuia: rivalitatea, neîncrederea și setea de glorie. Din cauza rivalității, oamenii se atacă unii pe alții pentru a se îmbogăți, neîncrederea provoacă lupta pentru asigurarea securității personale. Ca urmare, rivalitatea dintre oameni pentru bunuri, în stare naturală, este una dintre sursele războiului tuturor împotriva tuturor, în care fiecare are un drept asupra a tot și a toate [14, p.72]. A treia premisă se manifestă prin faptul că oamenii luptă pentru onoarea lor [15, p.90]. Cum fiecare urmărește să-și apere viața și cum fiecare este chinat de spaima de a nu suferi o moarte violentă, în starea naturală se naște setea de putere și neconținută luptă pentru putere, care nu încetează decât odată cu moartea. Toate celelalte bunuri (averea, prietenia) pot fi reduse la putere [1, p.54].

În această perioadă de timp caracterizată de Thomas Hobbes ca perioada războiului permanent al tuturor împotriva tuturor oamenii trăiesc fără nicio garanție a securității, în afară de cea care le este dată prin forța lor fizică. În această perioadă de timp oamenii aveau dreptul să facă orice, chiar și să omoare [15, p.90], pentru că nu existau cei care să impună limite, să separe sau să repartizeze [1, p.54]. În acea perioadă exista doar o teamă permanentă și o primejdie a morții violente.

Thomas Hobbes își fundamentează teoria apelând la mai multe exemple practice, unul dintre care este exemplul persoanei care, în timp ce merge la culcare, închide toate ușile, sau al celei care chiar și în propria casă încuie sertarele. Toate aceste situații sunt caracteristice perioadei statale în care există legi și reprezentanți înarmați ai puterii, care sunt gata să se răzbune pentru orice nedreptate de care suferă persoana. Un alt exemplu care ne dă posibilitatea să concluzionăm referitor la viața oamenilor în absența unei puteri statale care să inspire frică poate fi modul de viață al oamenilor care au trăit sub puterea unei guvernări pașnice, care în timpul războiului civil de obicei coboară. Plus la aceasta, poate fi invocată situația regilor și a persoanelor care exercită efectiv puterea statală și care sunt întotdeauna în stare de invidie continuă. Această situație este comparată de Thomas Hobbes cu poziția gladiatorilor, care își îndreaptă armele unul împotriva celuilalt și se urmăresc atent reciproc. Regii construiesc forturi, garnizoane la granițele regatelor lor și trimit permanent spioni la vecinii lor. Această stare a relațiilor internaționale este numită de gânditor stare de război existentă în cadrul ordinii statale [15, p.93]. Ca urmare, toate aceste exemple au dus la fundamentarea conceptului războiului permanent al tuturor împotriva tuturor, în cadrul căruia nimic nu poate fi drept sau nedrept, nu există proprietate privată, fiindcă acolo unde nu există puterea statală nu există lege, iar acolo unde nu există lege nu există dreptate. Cu toate acestea, există anumite condiții ale păcii pe baza cărora oamenii pot încheia contractul social. Aceste condiții reprezintă legile naturale existente în epoca prestatală. Prima dintre aceste condiții se exprimă prin necesitatea de a crea și a respecta pacea, de a face tot posibilul pentru a asigura propria securitate, iar următoarea lege naturală reclamă că persoana trebuie să se dezică de drepturile sale dacă alții vor face același lucru [15, p.90-96].

În aceste circumstanțe apare întrebarea: care este cauza apariției societății sau, mai exact, care sunt premisele apariției acesteia și cum se formează raporturile sociale? Ceea ce face posibilă relația interumană și instituirea societății este o predispoziție pur umană, care îl face pe om să se diferențieze de lumea animală, și anume – dorința, susținută prin intermediul limbajului. Ca urmare a acestor aptitudini este posibilă instituirea societății civile. Ceea ce caracterizează ființa umană în starea sa presocială este o dublă îngrijorare: pe de o parte, îngrijorarea că natura nu-i asigură tot ceea ce este necesar pentru a-și conserva propria existență, iar, pe de altă parte, îngrijorarea față de intenția pe care o poate avea cealaltă persoană, ceea ce introduce un factor de incertitudine, care dublează îngrijorarea omului în starea sa solitară [16, p.118]. Respectiv, starea de război reprezintă o condiție unde oamenii, împărțiți în interior între frica de moarte și căutarea gloriei, cad inevitabil în relații de animozitate și, ca urmare a acestei stări, în fiecare se trezește conștiința necesității de a fi instituită o putere politică care, ținându-i pe toți la respect, va putea să stabilească principiile unei păci și ale unei concordii civile [17, p.311]. Prin urmare, pentru a scăpa de această viață insuportabilă, ființele umane izolate intră în relații, pentru a încheia un contract prin care se trece de la Natură la Societate, de la Anarhie la Ordine și Justiție [1, p.55]. Observăm că pentru a evita starea de război permanent al tuturor împotriva tuturor ca rezultat final, Hobbes preconizează că aceasta ar putea s-o facă statul, rezultat din contractul tacit al oamenilor, ca singur mijloc pentru asigurarea păcii între oameni [4, p.174].

Așadar, filosoful susține că statul este întemeiat printr-un act voluntar, prin care fiecare om se angajează față de fiecare altul de a investi un terț (viitor suveran) cu dreptul de a governa, iar contractul social reprezintă o convenție a fiecăruia cu fiecare, ca și cum fiecare i-ar spune fiecăruia: autorizez acest om sau această adunare și

îi cedez dreptul meu de a mă governa eu însumi, cu condiția ca și tu să-i cedezi dreptul tău și să-i autorizezi acțiunile tale în aceeași manieră, iar după ce această convenție a fost încheiată, multitudinea unită într-o singură persoană este numită Republică [15, p.126]. În baza acestui contract oamenii trebuie să adopte o serie de decizii cumulative: a) refuzul fiecărei persoane la libertatea neîngrădită, care este specifică omului în starea naturală; b) refuzul deplin și necondiționat al fiecărui om la statutul specific stării naturale și la drepturile subiective nelimitate; c) transferarea drepturilor indivizilor către stat; d) instituirea pentru șeful statului a dreptului exclusiv de a emite legi [7, p.92-93].

Prin urmare, pentru existența statului este necesar nu doar simplul acord (*consentio*) între oameni, ci este necesară și uniunea (*unio*) acestora. Rezultă de aici că este necesar un dublu contract. Statul, constituit astfel, adică prin uniunea completă a indivizilor, exercită și, în concepția lui Hobbes, el trebuie să exercite o suveranitate absolută (*imperium absolutum*) [4, p.174].

Trebuie să subliniem faptul că contractul este încheiat de oameni nu cu suveranul, căci acesta nu preexistă contractului, ci este creat prin contract, de către contractanți. Respectiv, suveranul sau adunarea suverană nu participă la încheierea contractului, însă profită de condițiile acestuia. Deci, oamenii creează, prin contract, suveranul, conferindu-i o putere colosală prin care intimidează voinele indivizilor, oprindu-i de la răzbunare [1, p.55]. Conform opiniei altor savanți, pacea este realizabilă prin două contracte: „*pactum unionis*” (asocierea tuturor într-un corp social) și „*pactum subjectionis*” (supunerea la un conducător căruia asociații îi cedează toate drepturile, fără limite) [18, p.89]. Așadar, esența contractului social se rezumă la faptul că oamenii își transferă drepturile lor naturale celor care guvernează (în favoarea unui singur om sau a unei singure adunări), promițându-le o supunere necondiționată [9, p.47].

Respectiv, în teoria contractului social elaborată de Thomas Hobbes întreaga putere de stat aparține monarhului, filosoful fiind un teoretician al absolutismului și un antijurist [19, p.21], fiindcă, în conformitate cu ideile promovate de marele filosof, întreaga putere de stat este concentrată în mâinile unei singure persoane, iar dreptul pentru Hobbes reprezintă voința statului, a Leviathanului mareț. În cadrul acestui concept nu există nicio forță care poate fi mai presusă decât puterea absolută a statului. Hobbes, ca antijurist, promovează ordinea politică în care unica lege este voința suveranului, iar oamenii sunt lipsiți de toate drepturile, în afară de dreptul de a nu se autodenunța. Plus la aceasta, doctrina sa implică negarea absolută a ideii de drept. După Hobbes, dreptul este fondat pe forță, justiția depinde de legea absolută, iar supunerea față de legea statului este obligatorie, chiar și când legea pozitivă se opune legii divine. Încheind contractul social oamenii își exprimă consimțământul de a se supune unui stăpân și de a se constitui o autoritate deasupra căreia nu mai există nimic, suveranul fiind cel care impune legile și stabilește ce este injust și just, licit și ilicit [20, p.410].

Comparație Machiavelli - Hobbes

Ideile exprimate de Thomas Hobbes se apropie de cele exprimate de Niccolo Machiavelli cu două secole în urmă. Ambii filosofi sunt adepți ai absolutismului monarhic, dar îl abordează în mod diferit. Machiavelli este un practicant politic, el dă rețete privind dobândirea și păstrarea puterii în stat, din afara sau în contra religiei și moralei. Hobbes, ca teoretician filosofic și juridic, este autor de construcții raționale, despre Stat și Drept, legitimând puterea absolută a suveranului și supunerea totală a cetățenilor prin pactul social: aserviții au voit și s-au obligat să fie aserviți de frica anarhiei. Ca urmare, filosofii respectivi au contribuit la fundamentarea monarhiei absolute, unul – prin elaborarea metodelor care ajută la uzurparea și menținerea puterii de stat, iar altul a fundamentat monarhia absolută din punct de vedere filosofico-juridic [4, p.174]. Ca urmare, Machiavelli a fundamentat așa-numita „școală a tiraniei” [21], iar Hobbes a fundamentat o „știință a puterii totalitare” [4, p.174].

Plus la această, ambii pornesc de la o presupusă natură antisocială, rea, a omului, care trebuie să fie reprimată, sancționată [4, p.174], scop care este atins prin instaurarea regimului dictatorial. Rezultă paradoxal că laudata monarhie absolută este o pedeapsă [18, p.97], ceea ce se manifestă prin încercarea de a limita manifestările rele ale naturii omului printr-o instituire a conducerii puternice. Ca urmare, filosofii, în dorința de a fundamenta monarhia absolută, ajung la concluzii absolut opuse, considerând această formă de guvernământ ca o pedeapsă, o sancțiune.

II. Necesitatea justiției – fundamentul teoriei contractului social după John Locke

În scrierile sale, John Locke a oglindit aspirațiile sociale și politice ale burgheziei engleze din timpul său. Două tratate despre cârmuire scrise de marele gânditor sunt considerate drept texte de bază ale doctrinei

moderne democratice (ale constituționalismului, parlamentarismului, supremației dreptului) și ale prefigurării principale a liberalismului modern. S-ar putea spune că semnificația capitală a operei lui John Locke pentru gândirea și voința politică modernă este legată de idealul eliminării arbitrarului și al instituirii civilizației bazate pe reguli [6, p.162].

În elaborarea teoriei „liberalismului politic” marele gânditor a pornit de la considerația că libertatea și egalitatea fac parte din natura umană. Cu alte cuvinte, natura umană consistă în libertate. Cu toate acestea, în perioada prestatală relațiile dintre oameni erau bazate pe forță, fiindcă nu exista un drept pozitiv. Însuși conceptul dreptului implică reglementarea relațiilor dintre o ființă liberă cu o altă ființă liberă care se realizează în egalitate. Ca urmare, relațiile sociale între oameni se constituie în mod natural înaintea oricărei convenții care să ducă la constituirea societății civile. Cu alte cuvinte, a existat o societate naturală înaintea oricărei societăți civile. Într-un fel, Locke merge în continuarea ideii aristotelice, aceea a omului ca ființă socială. Dacă omul nu ar avea în sine chemarea spre asocierea cu ceilalți oameni, ca dar natural, societatea civilă nu s-ar fi constituit. Bazându-se pe aceste idei, marele filosof afirma că a existat un drept natural anterior dreptului civil.

Referindu-ne la trecerea de la starea naturală la societatea civilă, John Locke, reluând parțial argumentele lui Hobbes (starea naturală a oamenilor) [4, p.174], afirma că aceasta a fost posibilă pentru că starea naturală are unele caracteristici care o apropie de societatea civilă și face posibilă această trecere. Astfel, fundamentează conceptul statului natural, care reprezintă un stat rațional, natural și prelegal. Statul natural este rațional pentru că prin rațiune își reglementează viața în limitele suportabile, astfel că aici domină libertatea și egalitatea. Este natural pentru că oamenii posedă câteva drepturi în conformitate cu rațiunea, cu legea naturală [6, p.166]. Statul natural este guvernat de legile naturale, astfel încât nu există o ordine socială reglementată de alte legi decât legile naturale, care au precedat apariția dreptului pozitiv. În cadrul acestui stat predomină justiția privată. Acest drept al justiției private aduce validitatea sa dreptului fiecărui individ la apărarea sa și la reciprocitatea necesară a comportamentelor [22, p.117]. Conceptul dreptului natural pozitiv în această perioadă este incipient, acesta se exercită spontan și ține mai mult de morală, spre deosebire de dreptul civil, care este pus în aplicare de către cei care guvernează. Caracteristica de bază a statului natural este starea păcii sociale [6, p.167], care se manifestă prin domnia legilor naturale ce se bazează pe libertatea și egalitatea tuturor oamenilor. Respectiv, starea naturală nu reprezintă o realitate a haosului, o manifestare arbitrară a voinței și puterii nelimitate a fiecărei persoane. Starea naturală reprezintă o stare socială, caracterizată prin libertatea și egalitatea persoanelor, ordine și bunăstare a oamenilor [7, p.97]. Temei pentru afirmarea doctrinară a unei astfel de stări naturale sunt: a) tendința fiecărui om spre instaurarea păcii între oameni și a siguranței acestora; b) acțiunile oamenilor își găsesc fundamente în raționalitate; c) dorindu-și atingerea siguranței și păcii în relațiile cu ceilalți oameni, fiecare om în mod necesar este „condamnat” a-și confunda interesele proprii cu interesele celorlalți oameni [*Ibidem*].

Apare întrebarea: ce a determinat trecerea de la epoca prestatală la epoca stată, de la statul natural la statul propriu-zis, de la societatea naturală la cea civilă? Potrivit doctrinei lui Locke, apariția statului își găsește temei în teoria contractului social. Această teorie constituie pentru autor argument pentru a respinge ideea cuceririlor militare în calitate de fundament al constituirii statului. În baza teoriei contractului social autorul impune și conceptualizarea puterii politice în calitate de drept la legiferare și drept la exercitarea activității aplicativ-juridice. În calitate de temei, esență a puterii politice Locke impune, astfel, activitatea de legiferare și executare a legilor, menționând necesitatea delimitării puterii publice de alte forme ale puterii [7, p.97]. Ca urmare, constituirea statului dobândește un caracter rațional și determinat în raport cu un anumit scop. Statul este reprezentat în calitate de produs al contractului social, care reprezintă rezultatul exprimării voinței poporului [*Ibidem*, p.98]. Pentru Locke, „contractual social” nu este un act de alienare, ci forma pe care o îmbracă un compromis necesar, care face din popor un veritabil depozitar al interesului general [23, p.54].

Ca urmare, în conformitate cu teoria elaborată de John Locke, trecerea la societatea civilă a avut loc în urma unui consens general, prin care oamenii au dorit un maxim de securitate și libertate. Esența teoriei sale Locke a exprimat-o astfel: „Omul în stare naturală este o ființă rezonabilă și liberă, dornică să trăiască bine. Pentru aceasta, el renunță voluntar, prin contract, la unele dintre pretențiile și prerogativele sale în favoarea statului, care îi datorează respect și protecție” [23, p.54]. Observăm că oamenii au renunțat la starea lor naturală și au constituit societatea civilă pentru a obține un maxim de protecție. Trecerea de la statul natural la statul civil s-a făcut în baza unui contract. Contractul care stă la baza acestei înțelegeri poate fi denunțat dacă cei care dețin puterea nu se achită de obligația asumată. Ca urmare, oamenii, constituind statul, păstrează libertatea

de a rezilia contractul în cazul în care conducerea statală nu le respectă drepturile și nu le poate asigura securitatea necesară, încălcând obligațiile asumate prin încheierea acestui contract, iar principiul oricărei asocieri nu poate fi decât consimțământul comun. Ca urmare, statul se bazează pe consimțământul liber al fiecăruia, exprimat în absența oricărei constrângeri [1, p.58]. Oamenii consimt liber să iasă din starea naturală pentru a găsi în stat securitatea juridică, prosperitatea și binele. Oamenii, fiind toți de la natură liberi, egali, independenți, nu pot fi scoși din această stare și supuși puterii politice a altuia fără consimțământul lor liber, prin care pot conveni cu alții să se unească în societate pentru a se bucura fiecare, în siguranță și tihnă, de ceea ce le aparține – viața, sănătatea, libertatea, averea – pentru a fi mai la adăpost de vătămări și insulte. Insistența lui Locke asupra ideilor de „consimțământ” al fiecăruia, de „încredere” pe care fiecare și-o pune în cei cărora le conferă puterea exprimă orientarea individualistă și liberalistă, proprie filosofiei sale politice și juridice. Supunerii pasive promovate de Hobbes, Locke îi opune acceptarea liber consimțită. Căci omul intră în societate pentru a trăi liber, o lege nu este făcută pentru a îngrădi, ci pentru a face un agent inteligent și liber să acționeze conform propriilor sale interese; totodată, ea nu prescrie nimic decât în raport cu binele general al celor care îi sunt supuși. Scopul legii nu este deloc de a aboli sau de a limita libertatea, ci de a o conserva și spori. Convins că rațiunea de a fi a legii este binele tuturor, Locke afirmă că „o lege trebuie să dispară îndată ce societatea este mai fericită fără această lege decât cu ea” [Ibidem, p.58-59].

Din cele expuse mai sus putem deduce că obiectul contractului este garanția drepturilor naturale, nu suprimarea lor în favoarea suveranului, așa cum a gândit Hobbes. Singurul drept pe care asociații îl pun la dispoziția societății civile este acela de a pedepsi și de a face dreptate [6, p.167]. „După el, puterea este esențialmente judiciară. Teorie originală și profundă, care se va regăsi în doctrinele cele mai moderne” [24, p.333]. Ca urmare, **scopul principal al apariției statului este asigurarea securității și libertății oamenilor prin instituirea puterii judiciare**, a aparatului de constrângere organizat politic, existența căruia reprezintă o trăsătură distinctă a puterii politice ce se manifestă prin activitatea legislativă și executivă [7, p.97], care garantează respectarea legilor pozitive instituite de statul respectiv. Necesitatea acestor legi a fost formulată de Locke astfel: „Necesitatea existenței legilor este legată de însăși existența societății, de supraviețuirea unei anumite comunități. Dacă nu va fi dirijată de anumite legi, iar membrii săi nu vor accepta să respecte o anumită ordine, nicio societate – oricât de liberă ar fi sau oricât de lipsită de importanță ar fi ocazia pentru care a fost constituită – nu va putea să subziste sau să se mențină unită, ci se destramă și se sfărâmă în bucăți” [25, p.65].

Încheierea contractului social, rezultatul căruia este constituirea statului, este necesară în scopul instituirii justiției: a unor garanții suplimentare pentru menținerea ordinii publice și a bunăstării oamenilor. Potrivit acestei doctrine, în starea naturală, realizarea justiției (sau, mai precis, a echității) se materializează sub forma unei activități particulare dezorganizate. În acest fel, unul dintre elementele conținutului contractului social se impune prin refuzul oamenilor de a realiza în mod independent echitatea și de a sancționa persoanele vinovate de încălcarea intereselor particulare. Prin intermediul acestui refuz statul dobândește așa-numitul „monopol” al realizării justiției [7, p.97].

Ca urmare, puterea de stat este esențialmente judiciară. Aceasta nu are alt rol decât să asigure maximum de libertate și prosperitate fiecăruia, oamenii fiind liberi de la natură, egali și independenți, nimeni nu-i poate scoate din această stare și să-i supună puterii politice a altuia fără propriul lor consimțământ prin care ei pot conveni cu alți oameni de a se uni în societate pentru conservarea lor, pentru siguranța lor mutuală, pentru liniștea vieții lor, pentru a profita în liniște de ceea ce le aparține în mod propriu și pentru a fi mai bine la adăpost de insultele celor care vor să le facă rău [23, cap.1].

Puterea judiciară, la rândul ei, este subdivizată în putere legislativă, care are rolul de a determina faptele ce încalcă regulile de conviețuire și pedepsele corespunzătoare, putere executivă, care are menirea de a executa în concret legile emise de puterea legislativă și puterea confederativă, care exercită puterea în exterior în raport cu celelalte state [6, p.167]. Respectiv, John Locke a fundamentat conceptul separației puterilor în stat, scopul căreia este stabilirea limitelor puterii de stat. Locke a avut o viziune dihotomică în această privință, disociind între puterea legislativă și puterea executivă. El a înțeles și întăietatea legislativului, arătând că puterea legislativă încredințată unei persoane sau mai multora pentru totdeauna sau pentru un interval de timp este puterea supremă în stat. În ceea ce privește diferența dintre ele, arată că, în timp ce puterea legislativă este discontinuă, căci nu e totdeauna necesar să se facă legi, puterea executivă este continuă, căci este totdeauna necesar să se aplice legile făcute. Deosebit de importantă este precizarea făcută de Locke că, deși legislativul este preeminent în stat, această putere supremă este și ea limitată de legea naturii. Argumentarea

că puterea legislativă este rațională și relativă, nu arbitrară și absolută, trimite la faptul că persoana sau adunarea care este legiuitor nu are mai multă putere decât cea pe care o au oamenii în starea naturală, înainte de a fi intrat în societate și de a fi atribuit puterea lor comunității pe care au format-o, căci nimeni nu poate oferi altuia mai multă putere decât are el însuși. Or, susține Locke, nimeni nu are putere absolută și arbitrară asupra lui însuși sau asupra altuia, de a-și lua viața, de exemplu, sau de a-i răpi altuia viața și bunurile; deci, o putere limitată de legea naturală a conservării vieții sale și a conservării restului genului uman este tot ceea ce dă și poate da omul societății și, prin intermediul acesteia, puterii legislative [1, p.59]. Așadar, puterea legislativă nu poate fi absolută, căci oamenii nu se pot plasa într-o situație mai rea decât starea naturală [*Ibidem*].

Ca urmare, în conformitate cu teoria susținută de marele gânditor, **puterea politică nu trebuie să fie absolută, ea trebuie să aibă limite. Scopul oricărei puteri politice trebuie să fie conservarea vieții, libertății, bunurilor**, într-un singur cuvânt – a proprietăților de orice fel ar fi. Dacă acest scop nu este respectat, guvernul va intra în conflict cu societatea civilă și se va reveni la starea naturală pe care contractul social tocmai voia să o depășească. Ca și în orice contract, dacă una dintre părți îl violează, nu mai poate să o lege pe cealaltă [6, p.167]. Observăm că rolul principal în cazul eventualei rezilieri a contractului social joacă anume societatea civilă, rolul căreia este efectuarea controlului permanent asupra guvernanților care exercită efectiv puterea de stat. Anume societatea civilă trebuie să depisteze eventualele încălcări ale obligațiilor asumate de guvernare și să efectueze o presiune asupra guvernării, astfel încât aceasta să nu devieze de la scopul instituirii statului – siguranța și respectarea drepturilor și libertăților cetățenilor – și să nu eschiveze de la obligațiile asumate.

Plus la aceasta, prin instituirea puterii legislative și executive poporul nu renunță la partea sa de suveranitate. **Dacă aceste puteri vor confisca în favoarea lor drepturile poporului, acesta nu mai este ținut de contractul încheiat și va putea recurge chiar la forță (dreptul la revoluție) pentru a-i înlocui pe cei care guvernează.** Există și posibilitatea inversă – ca guvernării să recurgă la mijloace de constrângere pentru ca cetățenii să respecte regulile stabilite pentru atingerea binelui comun [6, p.168], însă recurgerea la forță nu trebuie să ducă la încălcarea condițiilor contractului social, iar cei care se află la guvernare nu trebuie să abuzeze de acest drept, fiindcă, în contrar, această va duce la instaurarea dictaturii, la încălcarea limitelor puterii statale, care, în conformitate cu viziunea lui Locke, trebuie să fie respectate. Prin această concepție, marele gânditor legitimează revoluția [6, p.168], care reprezintă acea metodă prin care societatea civilă poate rezilia contractul social în cazul în care guvernării nu exercită puterea de stat în interesul poporului. Acest drept rezultă din natura „pactului social”, statul nu poate ieși din cadrul acestuia, întreaga lui activitate trebuie să se subordoneze scopului societății, „binelui comun” [4, p.174]. Ca urmare, importanța societății civile se manifestă și prin faptul că societatea este anterioară statului, fiind prezentă în starea natură prestatală. Ca urmare, autorul impune delimitarea societății de stat, statului îi precede starea naturală în care există deja societatea.

Pentru a nu se ajunge la confruntarea între societatea civilă în conducerea statală, este necesar să se acorde o importanță majoră celui care poate să mențină echilibrul între părți. Acesta este judecătorul [6, p.168].

Referindu-ne nemijlocit la conceptul drepturilor naturale ale omului, pentru Locke acestea reprezintă o altă limită a puterii politice, pentru apărarea cărora ea a fost instituită [6, p.168]. În *Eseu asupra guvernării civile*, John Locke susține că starea naturală nu este o stare de război, că omul are drepturi imprescriptibile, pe care societatea nu le creează, ci trebuie să le apere. Asemenea drepturi sunt: 1. Dreptul de proprietate, care se întemeiază pe muncă; 2. Dreptul la libertate personală, a cărui negare este sclavie; 3. Dreptul la legitima apărare, de care ține dreptul de a pedepsi. Prin intrare în societate nu se renunță decât la acest drept de a pedepsi; revine puterii sociale să impună repararea răului comis, substituind răzbunării justiția, iar cetățenii nu cedează statului drepturile și libertățile lor, ci numai puterea sancționatorie [1, p.58].

În cadrul conceptului drepturilor omului gânditorul poziționează dreptul de proprietate ca principalul drept al omului, fiindcă dreptul de a descoperi și dreptul de a-și apăra libertatea [26, p.333], care constituie fericirea omului, se concretizează în posibilitatea sa de a-și aliena personalitatea în posesia de bunuri. Ca urmare, dreptul natural de a fi liber este legat de dreptul de proprietate. Ca reprezentant al burgheziei în dezvoltare, Locke dezvoltă o concepție mercantilă care vede în dreptul de proprietate un drept absolut, iar apărarea și conservarea acestuia este una dintre atribuțiile fundamentale ale noțiunii de drept. Trebuie să remarcăm faptul că dreptul de proprietate se întemeiază pe muncă [6, p.165-166]. Observăm că, pe lângă libertate și egalitate, dreptul de proprietate și dreptul patern ocupă un loc de prim rang [6, p.166].

În strânsă legătură cu conceptul drepturilor omului este cel al liberației caracteristice pentru epoca prestatală. Libertatea este percepută de Locke în calitate de primul drept natural fundamental, iar dreptul, în sensul său

autentic, este întemeiat pe ideea de libertate [16, p.108]. În baza acestui drept natural oamenii își valorifică partea rămasă a „piramidei” drepturilor naturale. Totodată, libertatea obligă la respectarea legilor, excluzându-se, astfel, posibilitatea manifestării libertății în calitate de practică a liberului arbitru și haos [7, p.97-98]. Ca urmare, potrivit doctrinei lui Locke, omul își păstrează o anumită libertate în raport cu statul. Această libertate trebuie să-și dobândească existența în urma determinării exacte a competențelor statului. Reprezentanții statului nu sunt în drept să extindă activitatea statului peste limitele impuse de legislație organelor publice. Relațiile sociale ce depășesc competențele statului constituie domeniul manifestării libertăților cetățenilor. Numai în acest mod este posibilă evitarea „înghițirii” persoanei de către stat [7, p.98].

Pentru ca oamenii să păstreze libertatea inerentă stării naturale John Locke înaintează o serie de principii în vederea transformării ideii libertății în practică, aplicarea cărora urmează să permită constituirea unui stat al cărui regim este libertatea. Printre aceste principii se înscriu: a) activitatea unui astfel de stat trebuie să fie întemeiată pe respectul drepturilor naturale ale omului, excluzându-se orice încălcare a acestora; b) în activitatea unui stat al libertății trebuie să fie respectat principiul separației puterilor în stat în puterea legislativă, puterea executivă și puterea federativă, care se referă la activitatea statului în domeniul relațiilor internaționale; c) un alt principiu al instituirii regimului libertății în stat este principiul legalității, care se manifestă prin subordonarea tuturor persoanelor în raport cu prescripțiile legale, inclusiv a reprezentanților corpului legiuitor, guvernului și ai monarhului [7, p.98]. Respectiv, statul nu devine un Leviathan atotputernic, care unul singur se bucură de plenitudinea drepturilor, oamenii fiind lipsiți de ele. Locke poziționează legile mai presus decât puterea statală, care poate acționa doar în limitele stabilite de lege. Concluzia lui Locke este că imperativele legilor naturii nu încetează deloc în societate; în multe cazuri ele devin chiar mai puternice. Admițând că dreptul izvorăște din voința circumscrisă dreptului natural și, în primul rând, legii sacre și inalienabile care are ca obiect conservarea genului uman pentru care oamenii intră în societate, Locke susține că „nu există decret care să poate fi bun și valabil când el este contrar acestei legi”. În acest sens, apărătorul dreptului natural este poporul [1, p.59].

Ca urmare, gânditorul îmbină stabilitatea pe care o asigură statul cu libertatea omului în starea lui naturală. Astfel, omul nu este nevoit să aleagă între starea de primejdie și libertatea sau starea de siguranță și lipsa totală de drepturi delegate suveranului.

Deosebirea dintre teoria promovată de Hobbes și cea susținută de Locke

În fundamentarea esenței statului, Locke se deosebește de Hobbes care susține că problema centrală în societate este puterea. Pentru Locke problema esențială nu mai este guvernământul, ci instituirea unei civilizații bazate pe reguli; pe el îl interesează administrația, legiferarea care să ducă la o bună organizare în care de prim ordin să fie preocuparea pentru limitarea oricărui abuz. Este necesar un guvernământ al proprietarilor cărora trebuie să li se lase toată libertatea pentru a realiza prosperitatea lor și a societății în care trăiesc. În *Scrisoare despre toleranță* Locke se ridică împotriva autorității arbitrare, omnipotente a suveranului, considerând-o ca inacceptabilă. Totul trebuie să fie întemeiat pe reglementări fundamentale raționale, liber consimțite. Aceste reglementări trebuie să fie întemeiate pe toleranță, care elimină excesele, indiferent din ce parte ar veni [6, p.166]. „În chestiunea libertății de conștiință, care de câțiva ani a fost așa de mult disputată printre noi, lucrul care a încurcat cel mai rău chestiunea, a înfierbântat disputa și a mărit animozitatea a fost, gândesc eu, faptul că ambele părți și-au exagerat, cu același zel și la fel de greșit, pretențiile, una dintre părți predicând absoluta putere, iar cealaltă cerând o libertate universală în chestiunile de conștiință, fără a stabili care sunt lucrurile cu îndreptățire la libertate și fără a arăta care sunt granițele impunerii și ale supunerii” [25, p.65]. Ca urmare, Locke este adeptul promovării politicii echilibrate în societate, care nu garantează libertatea absolută a oamenilor și nici nu instituie controlul absolut în toate domeniile vieții. Gânditorul afirmă că baza statului reprezintă dreptul de proprietate, fundamentând conceptul sistemului economic capitalist, care se bazează pe proprietatea privată, piața liberă și pe libertatea de acțiune. Thomas Hobbes, din contra, fundamentează monarhia absolută, care se manifestă prin puteri nelimitate ale monarhului, care stabilește ce este drept și ce este nedrept.

Între ideile promovate de Thomas Hobbes și cele promovate de John Locke există o diferență cardinală în abordarea conceptului drepturilor omului. În conformitate cu viziunea lui Thomas Hobbes, oamenii nu au în mod natural dreptul la tot, pe când John Locke afirmă că ei au numai dreptul descoperirii și dreptul de a-și apăra libertatea [26, p.333]. Hobbes considera că oamenii cedează toate drepturile lor în favoarea suveranului, păstrându-și doar dreptul la neautodenunțare, însă John Locke considera că oamenii păstrează toate drepturile inerente ființei umane în perioada prestatală, delegând puterile sociale doar dreptul de a pedepsi, care se manifestă prin activitatea organelor judiciare.

Pentru Thomas Hobbes, perioada prestatală este perioada războiului permanent. În viziunea lui Locke, această perioadă se caracterizează prin existența societății naturale. Ca urmare, Locke opune concepției pesimiste a lui Hobbes despre starea naturală a oamenilor o viziune optimistă: în opinia lui, starea naturală apare ca o stare de pace, de bunăvoință, de ajutor reciproc. Oamenii trăiau deja în asocieri, dar această stare naturală era prestatală, protojudiciară, prelegală [1, p.58].

John Locke afirma că în momentul încheierii contractului social oamenii își păstrează libertatea și bunăstarea, dobândite în starea naturală, și, totodată, dobândesc siguranța, care este specifică stării statale. În conformitate cu ideile elaborate de Hobbes, scopul formării statului este asigurarea stabilității, siguranței, însă cu condiția transmiterii tuturor drepturilor suveranului, ca consecință omul păstrând doar dreptul de a nu se autodenunța. În conceptul lui John Locke, scopul statului rămâne același – dobândirea siguranței, însă cu păstrarea drepturilor și libertăților anterioare statului. Spre deosebire de doctrina lui Thomas Hobbes, pentru care în momentul încheierii contractului social oamenii trebuie să-și jertfească libertatea și să se supună necondiționat statului în vederea dobândirii securității personale, Locke afirma posibilitatea îmbinării acestor două începuturi contradictorii ale existenței sociale [7, p.97].

Importanța teoriei contractului social a lui Locke și Rousseau

Importanța teoriei contractului social formulate de Locke și Rousseau se manifestă prin faptul că acești gânditori pun în prim-plan individul, nu însă statul, iar drepturile omului sunt absolutizate, statul neavând dreptul să le limiteze în niciun fel. Ca urmare, **doctrina contractului social oferă oamenilor o garanție că drepturile și libertățile lor vor fi respectate, iar prin încheierea contractului social poporul nu pierde calitatea sa de suveran, păstrând dreptul de a rezilia contractul în cazul în care guvernul încalcă dispozițiile lui.** Observăm că **puterea statală emană de la popor, ca deținător plenipotențiar al suveranității, și se întoarce, în ultimă instanță, tot la popor, care este beneficiarul activității puterii statale.** Cu urmare se formează un cerc, puterea **politică fiind delegată de popor și acționând în interesele poporului.** În cazul în care guvernul încep să acționeze în scopul atingerii intereselor particulare, **poporul are dreptul la răscoală pentru a restabili ordinea publică.** În prezent acest drept se bucură de o reglementare directă în Constituția Germaniei, care în art.20 declară: „Toți cetățenii germani au dreptul de a rezista oricărei persoane care încearcă să elimine ordinea constituțională, dacă nu există o altă cale de atac” [27]. Acest drept se regăsește în Declarația franceză a drepturilor omului și cetățeanului, care proclamă: „Scopul fiecărei asociații politice este conservarea drepturilor naturale și inalienabile ale omului. Aceste drepturi sunt libertatea, proprietatea, dreptul la siguranță și la rezistență la opresiune” [28]. Constituția Franței, adoptată la 4 octombrie 1958, în preambul stabilește documentele care intră în blocul constituțional: „Poporul francez își proclamă în mod solemn atașamentul pentru respectarea drepturilor omului și principiile suveranității naționale, așa cum au fost definite prin Declarația din 1789, confirmată și completată prin preambulul Constituției din 1946, și pentru drepturile și îndatoririle definite de Carta pentru mediul înconjurător din 2004” [29]. Ca urmare, dispozițiile Declarației franceze a drepturilor omului și cetățeanului rămân perfect aplicabile în epoca contemporană. Respectiv, reglementările Declarației drepturilor omului și cetățeanului care face parte din ansamblul de norme de valoare constituțională, a căror respectare se impune legislativului [29], păstrează aplicabilitatea practică, inclusiv prevederile care se referă la dreptul poporului la răscoală. Indirect, acest drept este reglementat în majoritatea constituțiilor lumii care reglementează că puterea de stat aparține poporului, aderând la conceptul suveranității populare. De aici deducem că poporul are dreptul să se opune uzurpării puterii de stat sau abuzului aleșilor poporului de drepturile încredințate.

Ambii gânditori au fundamentat principiul suveranității populare, care se manifestă prin faptul că, în baza drepturilor sale de suveran, poporul încredințează realizarea puterii în stat adunării legislative, pe care însuși poporul o alege. Totodată, în urma acestei delegări poporul nu-și pierde calitatea de suveran. În caz de necesitate, poporul este în drept: a) să anuleze contractul social, b) să înlăture sau să răstoarne și/sau să modifice componența reprezentanților săi din cadrul puterii statului. În cazul, în care **legiuitorul sau guvernul va abuza de puterea încredințată, încalcând contractul social, poporul, la rândul său, dobândește calitatea inițială de suveran.** Prin intermediul acestor idei John Locke afirmă și existența dreptului poporului la răscoală. Ca urmare, sunt constituite relații de interdependență, care generează obligații reciproce între guvern și guvernul [7, p.98-99].

În tangență cu ideea drepturilor suverane ale poporului este și concepția autorului cu privire la formele de guvernământ, John Locke recunoscând monarhia, oligarhia și democrația în calitate de forme de guvernământ.

El afirmă că fiecare dintre aceste forme își face apariția în rezultatul încheierii contractului social, poporul rămânând în continuare deținător al suveranității [7, p.99], iar meritul lui John Locke constă în fundamentarea bazelor viitorului sistem constituțional european aplicabil [30, p.163].

III. Ordinea – termenul contractului social după Jean-Jacques Rousseau

Referindu-ne la teoria contractului social elaborată de Jean-Jacques Rousseau, trebuie să remarcăm faptul că filosoful a fost cel mai reprezentativ dintre gânditorii secolului al XVIII-lea, care s-au pus în slujba libertății și ale căror idei au influențat puternic revoluțiile franceză și americană, legislația revoluționară din Franța, teoriile politice care au urmat acestei revoluții, precum și filosofia dreptului [9, p.55]. Pentru înțelegerea mai exactă a ideilor filosofice ale lui Jean-Jacques Rousseau trebuie să analizăm contextul politico-social în care a trăit marele gânditor. Epoca în care a trăit filosoful este cunoscută sub denumirea de Iluminism, pentru aceasta fiind caracteristică apelarea la rațiune ca fiind criteriul principal de înțelegere a lumii și a societății, de popularizare a cunoștințelor, care trebuie să aducă un beneficiu tuturor. Plus la aceasta, observăm tendința de sistematizare a cunoștințelor acumulate de omenire pe parcursul dezvoltării sale. În epoca Iluminismului Franța devine centrul cultural al lumii. Una dintre tendințele dominante în această perioadă de timp era aspirația oamenilor de a găsi principiile vieții naturale ale omului, care s-au manifestat prin căutarea religiei și a dreptului natural. Observăm critica și negarea dreptului pozitiv, format pe parcursul dezvoltării istorice a omenirii, în favoarea dreptului natural. Pentru filosofii francezi, printre care Voltaire, Charles Louis Montesquieu, Jean-Jacques Rousseau, Denis Diderot, era caracteristică apelarea la raționalism, dezvoltarea ideilor politico-sociale, toleranța religioasă. Scopul principal pe care și l-au pus gânditorii era dezvoltarea progresistă a omenirii și crearea societății raționale. Se evidențiază o legătură între ideile care au dominat gândirea politică a epocii respective și cele promovate de marele gânditor, care a fundamentat conceptul drepturilor naturale și inalienabile ale omului, înscriindu-se perfect în contextul societății Iluministe franceze a secolului al XVIII-lea.

Ideile promovate de marile filosof, precum și idealizarea vieții la sânul naturii, pot fi explicate prin apelarea la biografia lui Jean-Jacques Rousseau, care la vârsta de 15-16 ani a încercat să lucreze mai întâi la un grefier, mai apoi la un gravor, tentativă care a eșuat conducându-l la vagabondaj, la somn sub cerul liber, la mâncare pe apucate, dar la o libertate pe care o vedea ca pe o fericire, ceea ce l-a determinat mai târziu să laude atât de mult starea naturală. Plus la aceasta, idealismul lui Jean-Jacques Rousseau se explică prin admirație pentru grandoarea și virtutea cetățitorilor grecești, manifestându-se inclinația filosofului către utopie și absolutizarea virtuților [6, p.171]. Pentru marele gânditor, ideea libertății și egalității este contrară inegalității existente în societate, iar conflictul între lumea ideală spre care tindea filosoful și cea materială, între tendința spre egalitate și lupta împotriva inegalității s-a manifestat nu doar la nivelul gândirii, ci și în felul lui de a fi, de a se îmbrăca, marele gânditor renunțând la spadă, la hainele elegante, alegând îmbrăcămintea unui muncitor, refuzând apartenența bogăției pentru a se apropia de idealul promovat, astfel încât, situat pe poziția unui sărac, să contribuie la progresul moral al omenirii [*Ibidem*].

Prin urmare, în încercarea de a defini curentul din care marele filosof a făcut parte trebuie să remarcăm faptul că acesta este, în mod paradoxal, atât moștenitor al iusnaturalismului, cât și adversarul acestei școli, concepția lui înscriindu-se, în general, pe linia contractualismului voluntarist inaugurat de Hobbes [1, p.53]. Cu toate acestea, cercetând locul lui Jean-Jacques Rousseau în mișcarea generală a ideilor timpului său și în raport cu școlile filosofice și ale publiciștilor, el nu se regăsește în nicio parte [19, p.34]. În filosofie Jean-Jacques Rousseau are reputația de a fi fost un gânditor spiritualist, care pune rațiunea în slujba sentimentului. În domeniul filosofiei dreptului Jean-Jacques Rousseau a împrumutat de la Thomas Hobbes ideile de stare naturală și de contract social, dându-le însă o interpretare cu totul originală, diferită esențial de cea pe care o aveau ele la Thomas Hobbes și Locke [1, p.53]. Teoria contractului social a marelui gânditor pleacă de la individ și caută să întemeieze toată ordinea de stat și, mai ales, delimitarea puterii statului pe drepturi care privesc individul, filosoful elaborând și dezvoltând conceptul drepturilor inerente omului ca atare, drepturilor inerente ființei umane [31, p.25].

Gândirea politică a lui Jean-Jacques Rousseau se sprijină pe două ipostaze: a) societatea civilă a corupt starea naturală; b) societatea civilă nu este acceptabilă decât dacă are la bază „un pact social” [3, p.68]. În elaborarea teoriei contractului social Jean-Jacques Rousseau pornește de la opoziția dintre ființă și aparență, dintre „omul natural” și „omul social” [6, p.172]. Filosoful considera că primul este liber și independent, celălalt este prizonier într-o lume a aparențelor, într-o societate faptică și opresivă. În societatea așa cum ea

există, unde omul este rău guvernat, nevoile artificiale sunt suprapuse nevoilor naturale; fiecare individ nu mai este el însuși, ci joacă un rol și poartă o mască; este o societate opacă, sfâșiată de inegalitate și de conflicte între interesele particulare și egoiste [32, p.110]. Jean-Jacques Rousseau afirma că prima sursă a răului este inegalitatea din care provin bogățiile; cuvintele „sărac” și „bogat” sunt relative și pentru faptul că acolo unde oamenii sunt egali nu vor exista nici bogați, nici săraci [6, p.171].

Respectiv, atât din ideile filosofice, cât și din biografia lui Jean-Jacques Rousseau putem deduce faptul că omul natural, în viziunea gânditorului, este net superior față de cel care trăiește în societatea civilizată. Pentru a găsi omul în adevărata sa ipostază filosoful a construit un model teoretic al ființei omului primitiv, pentru a-l aplica mai apoi la societatea concretă. În starea sa naturală oamenii sunt liberi și independenți [6, p.172-178], Jean-Jacques Rousseau afirmând că **oamenii se nasc liberi și egali** [20, p.414]. Gânditorul descrie omul primitiv ca fiind un fel de animal dominat de instincte fizice [6, p.172-178]. Esența umană se definește prin anumite trebuințe, anterioare rațiunii: conservarea individuală, respingerea suferinței și a morții. Pe ele se întemeiază dreptul natural. În starea sa naturală omul acționează conform cu trebuințele sale esențiale, cu pasiunile și dorințele sale firești [33, p.122].

În acea perioadă de timp oamenii trăiau izolați unul de celălalt în păduri, necunoscând nici familia, nici proprietatea și nicio interdicție. Omul putea face tot ce vroia și în acest sens el era liber, nefiind nici moral, nici imoral, ci pre-moral. Singura pornire a ființei umane era iubirea de sine, indiferentă la bine și la rău [6, p.172-178]. Astfel, omul natural era fericit fără să se gândească la fericire; liber fără a face uzaj de libertatea sa; independent, căci era privat de toate relațiile durabile cu apropiații săi; inocent, prin absența oricărei conștiințe morale [35, p.112].

Din cele expuse mai sus putem deduce antagonismul în cadrul teoriei contractului social. În conformitate cu ideile elaborate de Jean-Jacques Rousseau, în starea prosocială omul trăia într-adevăr izolat de alți oameni, dar nu de frica acestora, cum afirma Hobbes, ci pentru că pur și simplu omul nu avea nevoie de ceilalți oameni. Pentru că **omul este bun de la natură** [34, p.169], **el nu poate fi lup pentru ceilalți oameni, iar viața omului neangajat în societate nu este un război fratricid, ci, dimpotrivă, o viață tihnită și pașnică, trăită în fericită sălbăticie** [1, p.74]. Cu toate acestea, starea naturală este guvernată de o lege naturală, filosoful considerând că nu există libertate în afara legii, nici loc unde cineva să poată scăpa domniei legii. Chiar și în starea sa naturală omul nu este liber decât prin mijlocirea legilor naturii care guvernează totul [35, p.139]. Efectul legii naturale nu este să limiteze puterea, ci să fixeze condițiile de legitimare a puterii, fiindcă forța nu creează un drept, iar omul nu este obligat să dea ascultare decât puterii legitime [9, p.55].

Așadar, starea sălbatică în care trăiește omul, descrisă de Jean-Jacques Rousseau, este doar o perioadă de tranziție: căci, spre nefericirea lor, oamenii posedă două facultăți: libertatea de a accepta sau de a rezista, adică liberul arbitru și/ sau facultatea de a se perfecționa. Aceste facultăți l-au scos din această stare, făcându-l să caute și să apropie pe alții pentru a gusta bucuriile familiei și a accede la un minim de moralitate. În acest fel, oamenii au intrat într-o situație intermediară între starea sălbatică și societatea stabilă, despre care Jean-Jacques Rousseau crede că „a fost, probabil, epoca cea mai fericită și cea mai durabilă” [34, p.127] din istoria umanității. Strângerea relațiilor dintre oameni a dus cu timpul la apariția societății care, în optica lui Jean-Jacques Rousseau, a fost sursa decăderii omului; cheia mecanismului de formare a societății este considerată instituirea inegalității de avere, care ar fi apărut atunci când un om mai puternic a încercuit un câmp spunând „acesta este al meu” [34, p.127]. Filosoful considera că apariția proprietății private reprezintă primul factor al nefericirii omului, la care s-a adăugat dominația politică, generată de un regim artificial de inegalitate [1, p.74]. Așadar, începând de la starea naturală în care oamenii sunt liberi, egali și independenți, care este urmată de apariția instituțiilor politice ce au avut rolul de socializare a oamenilor, în perioada în care nicio putere a omului asupra omului nu era nici naturală, nici providențială [6, p.172-178], oamenii ajung în situația în care societatea începe să reprezinte o adevărată cutie a Pandorei, căci **omul este născut liber și, cu toate acestea, el este în lanțuri**. Principiul antropologiei rousseuiste este credința în bunătatea naturală a omului, pe care societatea, civilizația l-au pervertit, l-au făcut rău și nefericit. Civilizația este pentru Jean-Jacques Rousseau o rătăcire, o degradare a situației omului din starea naturală. Consecințele principale ale acestei degradări sunt considerate a consta în pierderea libertății și a egalității inițiale. Respectiv, scopul creării teoriei contractului social este căutarea modalității de a restitui omului civilizat, actual, drepturile lui naturale fundamentale – libertatea și egalitatea – și de a le proteja prin mijloace adecvate [1, p.74-75]. Teoria contractului social reprezintă o formă ideală de asociație, în care apartenența la un corp politic nu distruge libertatea indivizilor, căci în contractul social indivizii încredințează pentru un moment drepturile lor statului, care apoi le redă tuturor cu nume schimbat

(nu ca drepturi naturale, ci ca drepturi civile), în acest mod actul fiind îndeplinit în mod egal de către toți, niciunul nu va fi privilegiat; egalitatea este, deci, asigurată. Fiecare își păstrează libertatea sa, pentru că individul se supune numai față de stat, care este sinteza libertății individuale. Prin transformarea drepturilor naturale în cele civile, statul asigură cetățenilor acele drepturi pe care ei le posedau deja de la natură, iar după încheierea acestui contract oamenii rămân liberi și egali ca și în starea naturală, în timp ce drepturile lor dobândesc o garanție protectoare, care lipsea anterior [20, p.410]. Așadar, referindu-ne la conceptul lui Jean-Jacques Rousseau cu privire la drepturile inalienabile ale omului, observăm că acesta se diferă cardinal de la cel elaborat de Thomas Hobbes, care considera că unicul drept inalienabil reprezintă dreptul la legitima apărare [15, p.96].

Jean-Jacques Rousseau nu considera că contractul social reprezintă un fapt istoric real, poziționând această teorie ca o constricție ipotetică susceptibilă să ofere un ideal și să explice dreptul și dreptatea [9, p.58]. Prin urmare, ideea de contract social a lui Jean-Jacques Rousseau reprezintă o reconstrucție a societății, ca și cum ar fi fost fondată pe un contract încheiat între toți membrii ei, iar în lumina teoriei respective se poate realiza, la limită prin recursul la forță, o societate care să asigure securitatea fiecăruia fără să se renunțe la libertatea și egalitatea originare [1, p.74-75], căci omul intrând în contract și-a rezervat anumite drepturi individuale, anterioare statului [31, p.26]. Filosoful afirma că ordinea, care este unul dintre motivele asocierii și formării statului, este un drept sacru care stă la baza tuturor celorlalte. Acest drept nu vine de la natură. El este fondat pe convenții. Rămâne însă de știut care sunt acele convenții. „Contractul social” trebuie să se întemeieze pe voința liberă a oamenilor care au înțeles să se supună unei voințe comune încărcate în stat [4, p.174].

Respectiv, în viziunea marelui filosof, statul nu poate fi legitim decât în virtutea unei convenții prin care contractanții consimt liber la formarea unui corp politic, iar statul nu-și poate justifica existența decât prin garantarea drepturilor oamenilor [9, p.58]. Iar când aceste drepturi sunt violate de stat sau de organele lui, atunci este violată însăși baza statului, și atunci individul însuși nu mai este ținut să respecte statul, deoarece statul, încălcând acele drepturi sacre și inviolabile pe care el și le rezervase printr-un contract social, a rupt el însuși acest contract; deci, părțile contractante se despart, una din ele nerespectând contractul [31, p.26].

Pornind de la cele expuse mai sus putem afirma că asocierea nu este în ființa oamenilor, aceasta se produce ca manifestare de voință a acestora, ideea fiind dictată de dorința de a se conserva [6, p.172-178]. Pentru marile gânditori, fiecare individ pune în comun persoana și toată puterea lui sub „conducerea supremă a voinței generale” la formarea căreia conlucrează fiecare persoană și care își găsește expresie prin lege [20, p.415]. Acest contract se bazează pe consimțământul unanim. „Nu există decât o singură lege care prin natura ei cere un consimțământ unanim; aceasta este pactul social, căci asociația civilă este cel mai voluntar act din lume; fiecare om fiind născut liber și stăpân pe el însuși, nimeni nu poate sub niciun pretext să-l supună fără învoirea sa... Dacă în condițiile preexistente pactului social se găsesc și persoane care i se opun, opoziția lor nu anulează contractul, ci împiedică doar includerea lor în pact; sunt niște străini printre cetățeni” [3, p.69]. Respectiv, teoria contractului social a lui Jean-Jacques Rousseau pune pentru prima oară în joc voința umană, iar asocierea oamenilor este un act de deliberare; o decizie prin care oamenii, contrar tendințelor lor naturale, se asociază pentru a face față împreună amenințărilor. Considerăm oportun să subliniem faptul că prin această asociere libertatea omului trebuie să rămână neatinsă. Altfel spus, asocierea trebuie să fie pusă în slujba înzestrărilor naturale ale omului [6, p.172-178].

IV. Contradicțiile conceptuale ale filosofilor

Prin urmare, în cadrul încheierii contractului social fiecare om pune în comun persoana și toată puterea lui sub conducerea supremă a voinței generale, devenind parte indivizibilă a întregului [36, p.101]. Apariția, grație contractului, a acestui întreg, adică a unui corp social, dă naștere unei voințe generale, care devine cel mai important factor explicativ [1, p.76]. Voința generală este „singura care poate coordona forțele statului în vederea realizării scopului său care este binele comun” și „numai autoritatea statului asigură libertatea membrilor săi”. Astfel, statul este subordonat poporului [3, p.70], respectiv voința generală formează puterea de stat, adică suveranitatea care aparține poporului, care păstrează dreptul său de a-l suprima pe monarhul care încalcă contractul [20, p.414]. De aici reiese o diferență substanțială între conceptul suveranității monarhului, susținut de Hobbes, care afirma că întreaga putere într-un stat aparține celor care se află la guvernare, formând suveranitatea monarhului, și cel al lui Jean-Jacques Rousseau, care susținea suveranitatea directă a poporului pe care o opune democrației reprezentative parlamentare [9, p.58]. În conformitate cu ideile lui Jean-Jacques

Rousseau, puterea nu poate să aparțină unui individ sau unui grup, ci în exclusivitate poporului, întotdeauna și în mod necesar, întrucât constituie un stat. În același timp, nicio autoritate nu este legitimă dacă nu se bazează pe lege [20, p.415]. Observăm că marele filosof dezvoltă așa concepții ca legalitatea și legitimitatea puterii de stat care sunt edificatoare pentru statul de drept. Așadar, în conformitate cu ideile lui Jean-Jacques Rousseau, în cazul în care voința statului e mai presus de cea a poporului [3, p.70], „pactul social este rupt și toți simplii cetățeni, intrând în drept în libertatea lor naturală, sunt siliți dar nu obligați să asculte” [35, p.138-144]. Putem concluziona că, în conceptul lui Jean-Jacques Rousseau, oamenii au dreptul să rezilieze contractul, însă, în conformitate cu ideile lui Thomas Hobbes, oamenii înstrăinează libertatea lor prin contractul încheiat între monarh și supușii săi, aceștia din urmă renunță la toate drepturile lor și la întreaga libertate naturală în folosul monarhului, căruia îi recunosc putere nelimitată [3, p.70], neavând dreptul să rezilieze contractul.

Referindu-ne la procesul încheierii contractului social nu putem nega faptul că acesta schimbă cardinal atât modul de viață al omului, cât și conceptul libertății sale. Ceea ce pierde omul prin contractul social este libertatea sa naturală și dreptul nelimitat de a-și însuși tot ceea ce îl ispitește și ce poate atinge; iar ceea ce câștigă este libertatea civilă și dreptul de proprietate a tot asupra ce posedă. Așadar, trebuie să distingem libertatea naturală, care nu are alte limite decât forțele individului, de libertatea civilă, care este limitată de voința generală [36, p.105]. Libertatea care ne este oferită de starea socială reprezintă temeiul dreptului, iar în lipsa libertății depline dreptul își pierde orice valoare normativă. De aceea, temeiul dreptului este libertatea; ea este principiul suprem al ordinii și trebuie să fie finalitatea acesteia. Jean-Jacques Rousseau afirma că **a renunța la libertatea ta înseamnă a renunța la calitatea ta de om, la drepturile umane, ba chiar la datele tale**. Nu există nicio despăgubire posibilă pentru cel care renunță la toate; o astfel de renunțare este incompatibilă cu natura omului [37, p.187]. În cadrul contractului social oamenii cedează o parte din libertatea lor naturală; cu toate acestea, fiecare individ își păstrează autonomia personală, desigur, nu absolută, dar care este pentru corpul statal o limită a puterilor sale, căci el acționează doar pentru că indivizii și-au exprimat acordul în acest sens. Pentru Jean-Jacques Rousseau, scopul formării statului este libertatea individuală, iar reunirea este făcută cu scopul ca fiecare să nu asculte decât de el însuși și să rămână tot atât de liber ca și mai înainte [36, p.99]. Această idee reprezintă o primă consfințire a teoriei libertății-autonomiei, care stă astăzi la baza teoriei constituționale a libertății fundamentale și la cea a statului de drept ca limitare a puterii prin jocul acestor libertăți fundamentale. Respectiv, întreaga teorie a contractului social se rezumă la faptul că finalitatea ordinii și a dreptului este libertatea, iar ordinea este făcută pentru ca individul să fie liber, iar această libertate să fie garantată cu întreaga forță a asociației [6, p.172-178].

V. Critici asupra doctrinelor contractului social în viziunea lui Hobbes

Fiecare concept filosofic conține în sine anumite paradoxuri, anumită diferență între ideea și situația socială reală. Printre paradoxurile teoriei elaborate de Thomas Hobbes se numără unilateralitatea bazei de plecare, fiindcă egoismul și agresivitatea nu sunt mai naturale decât altruismul și asocierea; unilateralitatea propunerii care satisface nevoia de ordine, dar sacrifică libertatea. Apelând la critica juridică a contractului social al lui Thomas Hobbes, trebuie să remarcăm faptul că filosoful imaginează o stare naturală de violență extremă, de anarhie, din care s-ar fi trecut la starea civilă printr-un contract de renunțare la toate drepturile și libertățile în schimbul asigurării păcii, adică al conservării vieții. Această renunțare totală și irevocabilă face ca statul să devină atotputernic, un Leviathan, un zeu nemuritor. Juridic este însă imposibil, contradictoriu ca un subiect de drept să renunțe la toate drepturile sale, adică la calitatea sa de subiect de drept și este ilogic ca cetățenii care au instituit autoritatea, puterea, să nu o mai poată revoca. Thomas Hobbes este considerat primul reprezentant al pozitivismului juridic, poziționat de alți cercetători în cadrul pozitivismului juridic radical [4, p.174], care se manifestă prin considerarea că există ceea ce poruncește suveranul, ce-i place și ce binevoiește să-i placă suveranului. Proprietatea, la rândul ei, nu este un drept natural, ci este creată de stat, în limitele și scopurile acordate de acesta. Pentru Hobbes, nu există tiranie, chiar și în cazurile vădite de exces despotismul este preferat anarhiei, iar un tiran reprezintă pentru filosof un suveran care a avut nenorocul să displacă cetățenilor statului respectiv.

Nu putem nega faptul că gânditorul a avut dreptate afirmând că singura alternativă la anarhie este statul, dar nu statul despotic, întemeiat pe dominația necontrolată și pe putere teroristă, ci statul democratic, întemeiat pe consens, acceptare și pe responsabilitatea puterii. Una dintre greșelile fundamentale ale lui Thomas Hobbes contă în suprasimplificare. El susține că suveranul se identifică cu interesul național, deci ar trebui să dispună de

puteri nelimitate. În realitate, societatea se compune din clase, profesiuni, partide, sindicate, asociații și altele, în convergență uneori, dar și din tensiuni și conflicte. Pe care le reprezintă monarhul? De obicei, încearcă să desființeze diferențele. Soluția adevărată este alta: diferențele sunt legitime și trebuie păstrate și integrate pe baza conveniențelor lor (ceea ce în logica se numește „*fundamentul diversionis*”). Un alt paradox al doctrinei lui Thomas Hobbes constă în faptul că gânditorul nu-și da seama de faptul că orice conducător politic este înclinat să abuzeze de puterea lui (Montesquieu), iar puterea absolută corupe în mod absolut (Iord Aston). Thomas Hobbes nu-și da seama de faptul că soluția nu este absolutizarea puterii: nu trebuie să se guverneze contra, ci împreună. Plus la aceasta, există o mulțime de primejdii care amenință puterea absolută: scleroza, tendința de permanentizare, operante chiar și în democrație. Există și anumite corective la primejdii, printre care o sănătoasă frică de rebeliune care temperează sau previne abuzurile de putere. Deopotrivă, o excesivă obediență a concetățenilor invită la despotism [18, p.90].

VI. Consecințele teoriei contractului social

a) Thomas Hobbes

Actualitatea teoriei contractului a lui Thomas Hobbes se explică prin faptul că absolutismul predicat de acest filosof este susceptibil de trei forme de stat – dictatorială, autoritară și conservatoare, cărora istoria le-a rezervat destine diferite: prăbușirea, transformarea în contrariul ei sau demontarea urmată de folosirea unor „piese detașabile”. Respectiv, teoria lui Thomas Hobbes a fost realizată în practică de dictatura totalitară a statului fascist, nazist sau comunist, în cadrul cărora puterea de stat putea fi caracterizată ca cea tiranică, exclusivă, infailibilă, atotștiutoare, pretinsă eternă, reprezentând forma aberativă, exasperată a absolutismului, un Thomas Hobbes dincolo de Hobbes. Toate aceste regimuri politice au fost condamnate la sentința istorică prin înfrângere catastrofală sau autodescompunere. Actualmente dispărută, rămâne de văzut dacă și cum fundamentalismul religios și terorismul politic vor putea genera altă formă statală asemănătoare. Ideile lui Thomas Hobbes au fost dezvoltate și în cadrul regimului autoritar, de mână forte, eventual militară, care desființează opoziția fățișă, recurge frecvent la comandă și constrângere, însă are limite și este susceptibil de corectare. Justificat uneori prin urgențe istorice, poate fi temporar acceptat sau suportat. Ca exemplu poate fi numit regimul lui Franco care a respectat principiul proprietății și a avut multă vreme sprijinul armatei și al bisericii. Aceasta corespunde unui Thomas Hobbes controlat. Posibilitatea de trecere spre un regim contrariu, liberal a fost dovedită în Spania și în Chile. Ca exemplu de o altă implementare a ideilor lui Thomas Hobbes poate fi numit statul conservator, puternic și stabil, care permite opoziția și constatarea, „învățând” de la ele. Bismarck a coexistat cu socialismul parlamentar, pretinzând că face și el un „socialism de stat” cu uniforme și în cadență militară. În România interbelică, Brătianu, „vizirul” a guvernat potrivit constituției democratice din 1923 și cu o presă care avea libertatea să-l numească vizir. Din acest autoritarism desuet rămân „piese detașabile”, valabile în democrație, precum asigurarea stabilității, apărării ordinii și capacitatea de decizie competentă și „de sus”, adică deasupra demagogiei populiste [18, p.90].

În sfârșit, considerăm oportun să cercetăm două argumente în favoarea actualității absolutismului monarhic susținut de Hobbes. Cel dintâi, formulat de Bertrand Russell, constă în afirmarea că există o tendință de creștere a puterilor statului, așa cum dorea Hobbes, iar cel de al doilea se prevalează de altă tendință, la fel de generală, spre personalizarea puterii (exemple tipice: Tudorii, De Gaulle, președinții Statelor Unite). Răspunsul nostru nu este favorabil lui Hobbes. Nu crește absolutismul puterii statale, ci mijloacele ei tehnice, financiare, militare, capacitatea de acțiune, de impact, de intervenție. Cât privește fenomenul de personalizare a puterii, care a fost inițiat și dezvoltat de Machiavelli, sporirea dimensiunilor și complexitatea problemelor reclamă, ca în istoria romană, apariția unui centru de decizie unic, puternic și eficient, dar acest centru nu stăpânește absolut și necontrolat „supușii”, cum voia Hobbes, ci este discutat, controlat și uneori destituit de acestea. De Gaulle cade în urma unui plebiscit, Nion e silit de presă să demisioneze. „Suveranii” actuali sunt interogați de mass-media, anchetați de procurori, suspectați de opinia publică, terorizați de indicele de popularitate. Dacă puterea monarhică franceză era odinioară temperată de cântece satirice, cea republican-prezidențială este temperată de vulnerabilitate [18, p.90-92]. Respectiv, observăm că tendințele spre putere absolută în cadrul democrației sunt limitate cu succes.

b) Jean-Jacques Rousseau

Referindu-ne la paradoxurile conceptului elaborat de Jean-Jacques Rousseau, trebuie să remarcăm faptul că din punct de vedere științific, pur științific, azi nu se mai poate tăgădui că întreaga această concepție are o

bază falsă, o bază greșită și istoricește din punct de vedere istoric și din punctul de vedere al interpretării realității. Greșită din punct de vedere istoric, fiindcă nicăieri și niciodată un stat nu s-a născut printr-o convenție încheiată între oameni care ar fi trăit înainte liberi și independenți în afară de societate. Astăzi se mai pune la îndoială că omul nu s-ar fi născut în societate, căci atunci când omul s-a diferențiat din masa lumii animale printr-o specie deosebită el trăia deja în societate, respectiv, omul niciodată nu a trăit izolat. Astfel stând lucrurile, omul fiind născut în societate, toate întrebările și teoriile ca explicație istorică dispar. Plus la aceasta, trebuie să remarcăm faptul că este necesar să nu confundăm societățile primitive cu statele moderne de azi. Dacă ne vine să apreciem starea indivizilor din societățile primitive, putem afirma că statul s-a născut dintr-o altă stare socială, în care individul a fost mult mai puțin liber ca în stat. Așa că istoricește nu-i adevărat că statul s-a născut printr-o convenție expresă sau tacită intervenită între oameni liberi și independenți. Nu putem nega faptul că această concepție nu-i adevărată nici ca interpretare a realității, pentru că ori de câte ori se găsesc drepturi care într-un moment dat, într-o epocă dată par sacre și inviolabile, provoacă indignarea că statul ar putea interveni acolo. Însă, cu timpul se schimbă mentalitatea unei societăți în așa mod, în așa chip, încât ceea ce mai înainte era considerat ca un sacrilegiu cu timpul devine o necesitate imperioasă, care trebuie să fie satisfăcută pentru ca societatea să poată progresa, o nevoie absolută a unei vieți de stat. Așadar, această stare naturală descrisă în teoria contractului social este pur și simplu o presupunere gratuită că ea n-a existat niciodată, n-a existat nici istoricește și nu se poate justifica, pentru că, de fapt, statul nu este decât o formă a vieții sociale, pentru că omul e o ființă socială prin însăși firea lui și, prin urmare, delimitarea puterii statului nu se poate căuta în drepturile inviolabile și imprescriptibile anterioare statului. Cu toate acestea, scopul principal al teoriei lui Jean-Jacques Rousseau constă în încercarea de a delimita puterea statului prin drepturi inviolabile și anterioare statului, iar dacă statul n-ar ține seama de dănsule, ar trece peste ele, le-ar viola, atunci indivizii, membrii statului sunt degajați, contractul social a fost încălcat de una din părți, deci cealaltă parte contractantă e liberă și poate opune orice rezistență pentru a-și apăra drepturile sale [31, p.26-32].

Actualitatea teoriei contractului social a lui Jean-Jacques Rousseau a fost exprimată de marele constituționalist român Constantin Stere astfel: „Pentru că a descoperit aceste principii și pentru ca să fie stabilită însăși baza statului, contractul social, care i-a dat naștere și care delimitează puterea statului și puterea organelor sale, marea Revoluție Franceză a formulat aceste principii, aceste drepturi, pe care omul, intrând în stat, și le-a rezervat în marea Declarație a drepturilor omului și cetățeanului. Și această Declarație a drepturilor omului și cetățeanului, sub diferite forme, face parte din cele mai multe constituții scrise ale vremii noastre, ... așa că se poate zice că dreptul pozitiv modern este pătruns de această concepție a temelii statului și a drepturilor născute din concepția individualistă, din concepția drepturilor individuale” [31, p.26]. Plus la aceasta, importanța conceptului lui Jean-Jacques Rousseau se manifestă prin faptul că el promovează o morală de maximă urgență și pentru zilele noastre: „Este vădit împotriva naturii ca un mănunchi de oameni să se îmbuibă peste măsură, în timp ce mulțimea înfometată e lipsită de cele necesare” [3, p.70].

Respectiv, cel mai mare merit al lui Jean-Jacques Rousseau rezidă în încercarea de a justifica, de a fundamenta conceptul drepturilor omului, de a arăta că fiecare ființă umană este sacră și inviolabilă prin sine însăși, prin existența sa, prin faptul că **oamenii se nasc și rămân liberi și egali în drepturi**. Importanța conceptului în discuție iese la iveală prin încercarea marelui gânditor de a ne feri de puterea absolutistă, de regimul totalitar, de situația în care existența unui stat devine mai importantă decât binele cetățenilor, de timpurile în care oamenii își sacrifică viața pentru asigurarea existenței marelui Leviathan atotputernic, dar crud și nemilos. Indemnul lui Jean-Jacques Rousseau s-a materializat din punct de vedere juridic în Constituția statului Massachusetts, din 1780, care precedase Constituția Statelor Unite ale Americii cu șapte ani, fiind întâia de acest gen în lume. Articolul 1 al acestei Constituții declară: „*Toți oamenii se nasc liberi și egali și au anumite drepturi naturale, esențiale și inalienabile; printre care se pot menționa dreptul de a se bucura și a-și apăra viețile și libertățile; acela de a achiziționa, posedă și proteja proprietatea personală; în fine, acela de a căuta și obține siguranța și fericirea*” [38]. Aceeași idee a triumfat și la data de 4 iulie 1776, fiind consfințită în Declarația de independență a SUA, reprezentând unul dintre pilonii democrației americane: „*Considerăm ca evidente prin ele însele adevărurile următoare: toți oamenii sunt creați egali; ei sunt înzestrați de Creator cu anumite drepturi inalienabile; printre aceste drepturi se află viața, libertatea și căutarea fericirii*” [39]. Formularea a fost considerată de atunci un punct de răscruce în toate constituțiile democratice, respectiv în toate documentele referitoare la drepturile ființei umane, care au urmat celei americane. Mai târziu această idee a fost consfințită în Declarația Universală a Drepturilor Omului din 10 decembrie 1948 proclamată de Adunarea Generală a

ONU, care în art.1 proclamă: „*Toate ființele umane se nasc libere și egale în demnitate și în drepturi. Ele sunt înzestrate cu rațiune și conștiință și trebuie să se comporte unele față de altele în spiritul fraternității*” [40]. În acest articol observăm și un răsunet al Revoluției Franceze care a proclamat ca deviz național „*Liberté, Egalité, Fraternité*”, consfințind în art.1 al Declarației drepturilor omului și ale cetățeanului (26 august 1789): „*Oamenii se nasc și rămân liberi și egali în drepturi. Deosebirile sociale nu pot fi întemeiate decât pe utilitate publică*” [28]. Respectiv, ideile marelui filosof francez Jean-Jacques Rousseau au triumfat gândirea politică și juridică a umanității, fiind proclamate, respectate și garantate atât la nivel local, cât și la nivel mondial, oferind oamenilor drepturi, protecție și egalitate, reprezentând în același timp și un triumf împotriva absolutismului și disprețului față de demnitatea umană.

VII. Aplicabilitatea practică a teoriei contractului social în legislația Republicii Moldova

Pornind de la cele expuse mai sus trebuie să remarcăm faptul că în cadrul teoriilor elaborate de marii filosofi contractul social nu a căpătat o formă clară, fiind susceptibil să producă efecte juridice. Prin urmare, principalul merit al filosofilor respectivi, în general, și al lui Jean-Jacques Rousseau, în particular, este fundamentarea filosofico-juridică a conceptului drepturilor care stă la baza majorității constituțiilor lumii. În Constituția Republicii Moldova necesitatea respectării și ocrotirii ființei umane a fost ridicată la nivel de principiu imperativ, fiind stipulată în art.1 alin.(3), care proclamă: „*Republica Moldova este un stat de drept, democratic, în care demnitatea omului, drepturile și libertățile lui, libera dezvoltare a personalității umane, dreptatea și pluralismul politic reprezintă valori supreme și sunt garantate*” [41]. Importanța prevederii respective se manifestă prin stabilirea atributelor și valorilor supreme ale statului, în cadrul cărora este subliniată demnitatea omului, care se manifestă atât în raport cu propria persoană, cât și în raport cu ceilalți membri ai societății. Prin urmare, numai în măsura în care se prețuiește pe sine omul se poate bucura pe deplin de viață și poate găsi resursele interioare pentru dezvoltarea personalității sale. Pe de altă parte, numai în măsura în care se bucură de aprecierea celor din jur, de stima, respectul și considerația celorlalți omul poate găsi, în sfera relațiilor sociale, cadrul corespunzător de manifestare. Respectiv, participând la relațiile din cadrul societății, având o anumită conduită în ele, persoana dobândește spiritul de autoproțuire și aprecierea celor din jur [42, p.27-28]. De menționat că legiuitorul nostru a sesizat faptul că fără valorificarea ființei umane, atributul inalienabil al căreia este demnitatea, nu poate fi constituită o societate puternică, că respectul față de om, fără deosebire de rasă, naționalitate, origine etnică, limbă, religie, statutul social, situația materială, comportamentul persoanei și alte criterii, poate fi unul real doar pornind de la sublinierea importanței demnității ființei umane. Statul, în general, și dreptul constituțional, în particular, nu oferă persoanei un anumit statut juridic, care este determinat de alte ramuri de drept, printre care dreptul civil, care în mare parte se referă la părțile contractante, dreptul penal, care determină statutul persoanei în cadrul procesului penal ca făptuitor, inculpat, deținut, condamnat și alte ramuri de drept, ci se referă la persoană, utilizând categoria generală de om și reglementând drepturile și libertățile inalienabile oricărei ființe umane, care sunt garantate și ocrotite de stat. Pentru ca persoana să beneficieze de această protecție nu există careva obligații sau condiții suplimentare. Simplitatea și, în același timp, complexitatea drepturilor și libertăților fundamentale ale omului se manifestă prin faptul că însăși existența persoanei este unica condiție pentru ca acesta să se bucure de protecția statului.

Prin urmare, revenind la prevederile constituționale, formula „*valori supreme și garantate*” tinde să arate locul pe care îl dețin elementele menționate în art.1 alin.(3) în ierarhia valorilor generale ale societății. Respectiv, nimic nu poate aduce un prejudiciu mai mare decât încălcarea sau nerespectarea vreunei dintre aceste valori, care sunt situate pe cea mai înaltă treaptă, mai sus de care nu există nimic altceva. Garantarea valorilor supreme se exprimă prin: încorporarea lor în Legea Supremă, obținând astfel forță juridică de normă constituțională; posibilitatea recunoașterii lor pentru o persoană, în mod silit, prin intermediul instanței de judecată; posibilitatea contractului constituționalității legilor și controlului judiciar al actelor administrative; controlul parlamentar; aplicarea actelor internaționale referitoare la drepturile și libertățile omului; imposibilitatea restrângerii drepturilor pe o altă cale decât prin lege [42, p.31].

Trebuie să remarcăm faptul că principiul nu trebuie să fie doar unul declarat, ci și implementat în practică. Ca implementare a principiilor enunțate *supra*, considerăm oportun să menționăm prevederea art.16 din Constituție care proclamă că *respectarea și ocrotirea persoanei constituie o îndatorire primordială a statului* [41]. Teza respectivă stipulată în art.16 alin.(1) întărește poziția ființei umane în cadrul valorilor ocrotite de stat. Statul se obligă să respecte și să ocrotească persoana, iar Constituția stabilește că respectarea și ocrotirea persoanei

sunt plasate pe primele poziții în categoria obligațiilor statului; prin urmare, și persoana se află în vârful piramidei ierarhice a valorilor ocrotite și garantate de Constituție [43, p.86]. Lipsa măsurilor de protecție adecvate duce la încălcarea prevederilor art.16 din Constituție, potrivit cărora respectarea și ocrotirea persoanei constituie o îndatorire primordială a statului [44]. Prin urmare, principiile enumerate nu au numai caracter declarativ, ci sunt implementate în practică, statul asumându-și obligația de a respecta drepturile, libertățile și demnitatea omului, reprezentând o continuare și o finalitate a noțiunii „stat de drept și democratic”, precum și o primă afirmare expresă a esenței oricărui stat de drept democratic, care, în ultima instanță, este **Omul**, ca ființă umană și ca izvor al politicii statului. Omul este punct de reper, împrejurul căruia se creează și funcționează, pentru a realiza interesele generale ale națiunii, toate autoritățile publice [42, p.32].

Concluzii

Pornind practic de la aceeași bază: starea naturală prestatală a omului, gânditorii ajung la concluzii diametral opuse în argumentarea teoriei contractului social:

1. Starea firească a omului:
 - a) Thomas Hobbes vede societatea ca un război permanent al tuturor împotriva tuturor.
 - b) John Locke afirmă că în epoca prestatală a existat o stare socială, caracterizată prin libertatea și egalitatea persoanelor, ordine și bunăstarea oamenilor.
 - c) J.-J. Rousseau consideră că oamenii au trăit fericit, bucurându-se de libertate și egalitate.
2. Motivația încheierii contractului social:
 - a) La Hobbes oamenii încheie contractul social pentru a-și asigura securitatea.
 - b) La Locke oamenii constituie statul pentru a dobândi securitatea și libertatea.
 - c) În cadrul teoriei promovate de J.J. Rousseau statul este creat cu scopul de a asigura securitatea oamenilor și democrația.
3. Deținătorul suveranității:
 - a) După Th.Hobbes, suveranitatea aparține monarhului, iar forma de guvernământ este monarhia absolută.
 - b) John Locke fundamentează conceptul suveranității populare, poporul fiind deținătorul plenipotențiar al puterii de stat, forma de guvernământ promovată de gânditor este republica în cadrul democrației liberale și al liberalismului politic [4, p.174].
 - c) În conformitate cu ideile lui J.J. Rousseau, suveranitatea aparține poporului în cadrul democrației directe, iar forma de guvernământ promovată de marele filosof este republica.
4. Raportul dintre stat și om:
 - a) După Th.Hobbes, statul dispune de o singură obligație – asigurarea securității cetățenilor.
 - b) După J.Locke, statul trebuie să garanteze libertatea, siguranța persoanelor și respectarea drepturilor naturale ale omului.
 - c) După J.J. Rousseau, funcția principală a statului este asigurarea binelui comun și garantarea drepturilor și libertăților fundamentale.
5. Sfera drepturilor omului:
 - a) După Th.Hobbes, ele se limitează doar la opunerea împotriva opresiunii.
 - b) După J.Locke, formând statul, oamenii păstrează toate drepturile naturale anterioare statului.
 - c) După J.J. Rousseau, drepturile omului după natura lor sunt universale și anterioare statului.
6. Deținătorul drepturilor și libertăților fundamentale:
 - a) După Th.Hobbes, oamenii transferă toate drepturile lor statului.
 - b) După J.Locke, oamenii își păstrează drepturile anterioare statului, printre care dreptul de proprietate, dreptul la libertatea personală, dreptul la legitima apărare.
 - c) După J.J. Rousseau, oamenii își păstrează drepturile naturale, îmbrăcând aspect juridic în contract.
7. Drepturile participanților la contractul social:
 - a) După Th.Hobbes, decizia de reziliere a contractului odată încheiat aparține doar suveranului, adică monarhului.
 - b) După J.Locke, oamenii au dreptul să rezilieze contractul în cazul în care statul nu-și onorează obligațiile asumate, care pot fi realizate prin revoluție.
 - c) După J.J. Rousseau, cetățenii, oamenii sunt autorii contractului social, care au dreptul să rezilieze contractul, dat fiind faptul că statul nu-și îndeplinește clauzele contractuale.

8. Consecințele juridice ale teoriei contractului social:
 - a) Contractul social al lui Thomas Hobbes nu are careva consecințe juridice.
 - b) Ideea contractului social promovată de J.Locke și J.J. Rousseau se materializează în Constituție, care reprezintă o garanție a respectării drepturilor și libertăților fundamentale ale omului și fundamentează conceptul suveranității populare.
9. Consecințele și bazele juridice doctrinare ale aplicării contractului social:
 - a) După Th.Hobbes, regimurile politice dictatoriale, totalitare.
 - b) După J.Locke, regimurile politice liberale.
 - c) După J.J. Rousseau, regimurile politice liberale și democratice.

Referințe:

1. GEORGESCU, Ș. *Filosofia dreptului. O istorie a ideilor din ultimii 2500 de ani*. București: All Beck, 2001.
2. Платон. *Дуагоз КРИТОИ*. <http://psylib.org.ua/books/plato01/02krito.htm>
3. NEGRU, B., NEGRU, A. *Teoria generală a dreptului și statului*. Chișinău: Bons Offices, 2006.
4. ARSENI, A. *Drept constituțional și instituții politice: Tratat*. Vol.I. Ed. a 2-a. Chișinău: CEP USM, 2019.
5. DRĂGANU, T. *Drept constituțional și instituții politice. Tratat elementar*. Vol.1. Cluj-Napoca: Lumina Lex, 2000.
6. POPA, N., DOGARU, I., DĂNIȘOR, G., DĂNIȘOR, D.C. *Filosofia dreptului. Marile curente*. București: All Beck, 2002.
7. RÂBCA, E., ZAHARIA, V., MĂRGINEANU, V., CIOBANU, R. *Filosofia dreptului*. Chișinău: Artpoligraf, 2016.
8. G. DEL VECCHIO. *Lecții de filosofie juridică*. București: Europa Nova, 1933.
9. BĂDESCU, M. *Conceptele fundamentale în teoria și filosofia dreptului. Școli și curente în gândirea juridică*. București: Lumina Lex, 2002.
10. 1689: The English Bill of Rights http://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/uk/0bill-petit.htm
11. https://w.histrf.ru/articles/article/show/ielizavie_ta_i_tiudo_r
12. <http://historic.ru/news/item/f00/s03/n0000387/index.shtml>
13. <https://sci.house/prava-teoriya-scibook/period-absolyutnoy-monarhii-14061.html>
14. MANET PIERRE. *Istoria intelectuală a Liberalismului*. București: Humanitas, 1992.
15. ГОББС, Т. *Левиафан*. Москва: МЫСЛЬ, 2001.
16. CAPCELEA, V. *Filosofia dreptului: Manual pentru instituții de învățământ superior*. Chișinău: ARC, 2004.
17. ZORKA, I.CH. *Gradus philosophiques*. Paris: Flammarion, 1994.
18. GEORGESCU, P.A. *Filosofia dreptului în contextul actualității. Tratat și antologie de texte*. București: Editura Universității Titu Maiorescu, 2001.
19. CHARMONT, J. *La renaissance du droit naturel*. Deuxieme edition. Paris, 1927.
20. AVORNIC, Gh. *Tratat de teoria generală a dreptului*. Vol.2. Chișinău: Tipografia Centrală, 2010.
21. SLUSARENCO, S., POZNEACOVA, V. *Reflecții asupra esenței regimului politic din perspectiva filosofilor Machiavelli și Montesquieu* <https://juridicemoldova.md/8160/reflecti-asupra-esentei-regimului-politic-din-perspectiva-filosofilor-machiaveli-si-montesque.html>
22. BRIMO, A. *Les grands courants de la philosophie du droit et de l'Etat*. Paris: Pedone, 1978.
23. LOCKE, J. *Al doilea tratat despre cârmuire. Scrisoare despre toleranță*. București: Nemira, 1999.
24. FOUILLEE, A. *Histoire de la philosophie*. Paris, 1919.
25. LOCKE, J. *Eseu despre toleranță*. În: *Fundamentele gândirii politicii moderne*. Iași: Polirom, 1999.
26. FOUILLEE, A. *Histoire de la philosophie*. Paris: Librairie Ch.Delagrave, 1919.
27. *Legea Fundamentală a Republicii Federale Germania* <https://constitutii.files.wordpress.com/2013/02/legea-fundamentalc483-a-republicii-federale-germania.doc>
28. *Declarația drepturilor omului și cetățeanului* din 26 august 1789 <https://istoriiregasite.wordpress.com/2011/03/18/declaratia-drepturilor-omului-si-ale-cetateanului/>
29. *Constituția Republicii Franceze*. Prezentare generală de prof. univ. dr. Ioan MURARU <https://constitutii.files.wordpress.com/2013/02/constituc89bia-republicii-franceze.doc>
30. МАРТЫШИН, О.В. *История политических и правовых учений*. Москва: Юридическа литература, 1997.
31. STERE, C. *Curs de drept constituțional*. Chișinău: Cartier, 2016.
32. PASCAL ONY. *Nouvelle histoire des idées politiques*. Paris: Hachette, 1989.
33. GOERGESCU, D. ș.a. *Marii flosofi ai lumii*. București: Editura Didactică și Pedagogică, 1995.
34. ROUSSEAU, J.-J. *Discurs asupra originii inegalității dintre oameni*. București: Editura Științifică, 1958.
35. PHILIPPE MALAURIE. *Antologia gândirii juridice*. București: Himanitas, 1997.
36. ROUSSEAU, J.-J. *Contractul social*. București: Editura Științifică, 1957.

37. DJUVARA, M. *Precis de filosofie juridică. În: Eseuri de filosofie a dreptului.* Ed. a 3-a. București, 1997.
38. *Constituția statului Massachusetts* din 1780 <https://worldconstitutions.ru/?p=492>
39. *Declarația de independență a SUA* (adoptată în unanimitate de Congres la 4 iulie 1776, la Philadelphia) <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/indpndnc.htm>
40. *Declarația Universală a Drepturilor Omului* din 10 decembrie 1948 https://www.ohchr.org/EN/UDHR/Documents/UDHR_Translations/rum.pdf
41. *Constituția Republicii Moldova.* În: *Monitorul Oficial al Republicii Moldova*, 2016, nr.78, art.140. Data intrării în vigoare: 27.08.1994. Constituția RM (parlament.md)
42. ARSENI, A., BARBALAT, P., CREANGĂ, I. et al. *Constituția Republicii Moldova comentată articol cu articol.* Vol.1. Titlul I. *Principii generale.* Chișinău: Civitas, 2000.
43. NEGRU, B., OSMOCHESCU, N., SMOCHINĂ, A. et al. *Constituția Republicii Moldova: comentariu.* Chișinău: Arc, 2012.
44. *Hotărârea Curții Constituționale nr.27* din 25.11.2010. În: *Monitorul Oficial al Republicii Moldova*, 2010, nr.245-251/28.

Date despre autori:

Alexandru ARSENI, doctor habilitat în drept, profesor universitar, Facultatea de Drept, Universitatea de Stat din Moldova.

Veronica POZNEACOVA, studentă, anul II, Facultatea de Drept, Universitatea de Stat din Moldova.

E-mail: veronicapozneacova@gmail.com

ORCID: 0000-0003-0762-5049

Prezentat la 20.01.2021